

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

MUHAMMED İKBAL'DE FELSEFİ DÜŞÜNCE

Şeref KAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
EKİM - 2021**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

MUHAMMED İKBAL'DE FELSEFİ DÜŞÜNCE

**DANIŞMAN : Prof. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ
JÜRİ : Prof. Hüsnü Ezber BODUR
JÜRİ : Dr. Öğr. Üyesi Ayşe EROĞLU**

Şeref KAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
EKİM - 2021**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED İKBAL'DE FELSEFİ DÜŞÜNCE

Şeref KAYA

Danışman : Prof. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ

Yıl : 2021, Sayfa: VIII+68

Jüri : Prof. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ (Başkan)
: Prof. Hüsnü Ezber BODUR (Üye)
: Dr. Öğr. Üyesi Ayşe EROĞLU (Üye)

Tezimizin konusu büyük Müslüman düşünür Muhammed İktbal'in felsefeye bakışı ve felsefeye dair yapmış olduğu analiz ve değerdendirmeler hakkındadır. Burada İktbal'i merkeze alarak, İslam düşünce geleneğinin önemli tartışma alanlarından birisi olan felsefe veya felsefi düşüncenin, İslam düşüncesinin oluşum ve gelişimi üzerindeki rolünü araştırdık. Bir filozof olmanın yanı sıra bir şair ve siyaset adamı olan İktbal'in görüşleri bütün bu boyutları içine alacak şekilde irdelenmiştir.

İktbal, genel olarak felsefenin zorunluluğunu savunan bir düşünür olmakla beraber bazı hususlarda felsefenin işlevsiz kaldığına işaret eder. Ona göre felsefe, bir milletin ilmi, sanatsal ve hatta teknolojik gelişimi üzerine hayati bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda da Müslümanların son birkaç yüzyıldır bu alanlarda ciddi bir varlık gösteremediğini vurgulamaktadır. Bu durumun temel nedeni ise felsefe ve rasyonel düşüncenin eğitim ve kültürel hayattan koparılmış olmasıdır. Bilimsel gelişmeler, fenni ilimler, sanat vb. alanlarının gelişim ve atılım göstermesi için uygun bir ortamın olması gerekmektedir. Çünkü bu alandaki gelişmelerin kendini gösterebilmesi için değerlerinin bilinmesi elzemdir; zira, ilim, sanat ve teknik alanlardaki gelişmeler, kendini var edecek uygun iklimler üzerinde gerçeğe dönüşmektedir. İktbal, bu gelişmelerin Avrupa'da olmasına şaşırmamaktadır. Çünkü ilim, kendisine değerd verilen yerde gelişim göstermektedir. Bu ilmi atmosferi Müslüman ülkelere taşımak isteyen İktbal, ilahi bir yöntem olarak kabul ettiğı aşk boyutuyla ilim ve akıl boyutunu çevrelemek istemektedir. Bunu

yapmasındaki sebep ise Batı'nın aşk gerçeğini bir kenarda tutması ve bunun sonucu olarak pragmatik yaklaşımlarla insanlığa ve doğaya zarar vermeleridir. Bu durumun önüne geçmek için ise akıl ve ilim, aşk boyutu tarafından kontrol altında tutulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Akıl, Din, Felsefe, İkbal, Felsefeye Bakış, Mistik, Sufi

**DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGION SCIENCE
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAS SUTCU IMAM UNIVERSITY**

ASBTRACT

MA THESIS

**PHILOSOPHICAL THOUGHT IN MOHAMMED
IQBAL**

Şeref KAYA

Supervisor : Prof. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ

Year : 2021, Page: VIII+68

**Jury : Prof. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ (Chairperson)
: Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR (Member)
: Assist. Prof. Dr. Ayşe EROĞLU (Member)**

The subject of our this thesis is the great Muslim philosopher Mohammed Iqbal's view on philosophy and his analysis and evaluations on philosophy. Here, by putting Iqbal, the role of philosophy or philosophical thought, which is one of the important discussion areas of the Islamic thought tradition, on the formation and development of Islamic thought has been investigated. The views of Iqbal, who is a poet and politician as well as a philosopher, has been examined in a way that includes all these dimensions.

Besides the Iqbal is a thinker who defends the necessity of philosophy in general, he specify that philosophy remains dysfunctional on some issues. According to Mohammed Iqbal, philosophy plays a vital role in the scientific, artistic, and even technological development of a nation. In this context, Iqbal himself emphasizes that Muslims have not been able to show a serious presence in these areas for the last few centuries. The main reason for this situation is that philosophy and rational thinking are detached from education and cultural life. Scientific developments, scientific sciences, art, and so on. There must be a suitable environment for value areas to develop and breakthrough. Because it is essential to know the values in order for the developments in this field to manifest themselves; Because, developments in science, art, and technical fields turn into reality in suitable conditions. Iqbal is not surprised that these developments are in Europe. Because science develops where it is valued. Iqbal, who wants to carry this scientific atmosphere to Muslim countries, wants to surround the dimension of science and reason with the dimension of love, which he accepts as a divine

method. The reason for doing this is that the West keeps the truth of love aside and as a result, they harm humanity and nature with pragmatic approaches. In order to prevent this situation, reason and science should be kept under control by the dimension of love, which is the reconciling power.

Keywords: Iqbal, Philosophy, Wiew on Philosophy, Mystical, Sufi, Mind, Religio

ÖN SÖZ

Bu çalışmada Muhammed İktbal'in felsefe ve felsefî düşünce üzerindeki görüşleri ele alınmıştır. İktbal'in düşüncelerinin daha net anlaşılması için din, insan, tasavvuf, özgürlük, ulus, kültür ve medeniyet gibi değerlerin pratik hayattaki yansımalarına dikkat çekilmiştir.

Çalışma, girişle birlikte üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın problem ve hipotezlerine, araştırmanın konusuna, araştırmanın amaç ve önemine, araştırmanın yöntemine, kuramsal çerçevesine, İktbal üzerine yapılmış çalışmalara, Muhammed İktbal'in hayatına ve eserlerine yer verilmiştir.

İkinci bölümde; İslam düşünce geleneğindeki felsefeye bakışla ilgili zihniyet biçimleri ele alınarak, bu anlamda ortaya çıkan gelenekçi, rivayetçi ve uzlaştırıcı olmak üzere muhtelif yaklaşım biçimleri değerlendirilmiştir.

Son bölümde ise Muhammed İktbal'in felsefe veya felsefî düşünce üzerine ortaya koyduğu felsefenin lüzumu, din felsefesi, tanrı felsefesi, ilim felsefesi, insan felsefesi, özgürlük felsefesi, tasavvuf felsefesi ve sanat felsefesi görüşleri teorik boyutlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Ardından İktbal'in felsefesinin pratik boyutları olarak; kültür ve medeniyet, doğu-batı mukayesesi, millet/ulus ve yenilenme fikirleri tespit edilmiştir.

Danışmanlığımı üstlenerek değerli vakitlerini ayıran, tezin başından itibaren her türlü bilgi, yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ'a teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmada destek ve güvenini benden esirgemeyen sevgili aileme ve eşim Gönül'e sonsuz teşekkürler.

Şeref KAYA

Kahramanmaraş / 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ASBTRACT.....	III
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR.....	VIII
1. GİRİŞ	1
1.1. Problem	1
1.2. Araştırmanın Konusu	1
1.3. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.4. Araştırmanın Yöntemi.....	1
1.5. Kavramsal Çerçeve	2
1.6.Muhammed İkbāl Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	3
1.7. Muhammed İkbāl’ın Hayatı Ve Eserleri	4
1.7.1. Hayatı	5
1.7.2.Eğitim Hayatı.....	6
1.7.3.Eserleri.....	6
2. İSLAM GELENEĞİNDE FELSEFEYE KARŞI OLUŞAN ZİHİNSEL TUTUMLAR	11
2.1.Akılcı Gelenek	11
2.2. Nakilci Gelenek.....	12
2.3. Filozofların Uzlaştırıcı Tutumu.....	12
3.MUHAMMED İKBAL’DE FELSEFİ DÜŞÜNCE.....	15
3.1.İkbāl’in Felsefesinin Teorik Boyutu	15
3.1.1.Felsefenin Lüzumu	15
3.1.2.Din Tasavvuru	15
3.1.3.Tanrı Tasavvuru.....	17
3.1.4.İlimlere Bakışı	20
3.1.5.İnsan Tasavvuru.....	25
3.1.6.Özgürlük Anlayışı	33
3.1.7.Tasavvuf Düşüncesi.....	37
3.1.8.Sanat Tasavvuru	41

3.2.İkbal'in Felsefesinin Pratik Boyutu	44
3.2.1.Kültür ve Medeniyet.....	44
3.2.2. Doğu-Batı Medeniyeti Arasında Zihinsel Mukayese	46
3.2.3. Millet/Ulus Anlayışı	55
3.2.4. Yenilenme Fikri veya Tecdid	58
SONUÇ.....	64
KAYNAKÇA.....	66
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR

cc.	: Celle Celaluh
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
sav.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire
yy.	: Yüzyıl

1. GİRİŞ

İkbal, çok yönlü bir Müslüman mütefekkindir. Zira o; düşüncelerini aklî ve mantikî delillere dayandırmasıyla bir filozof, dinleyenlerde coşku, hareket ve heyecan uyandırmasıyla bir şair, özelde bir Müslüman devleti genelde ise bir ümmet devleti kurma fikriyle siyasetçidir.

Filozofumuz İslam kültür ve felsefesinin insanlığa kazandırmış olduğu kıymetli şahsiyetlerden biridir. Ona bu denli kıymetli ve ender kişilik kazandıran tarafı; Müslüman dünyasının fikri, siyasi ve kültür açısından geri kaldığı zamanlarda bu alanlara dair yapmış olduğu çalışma ve gösterdiği gayretlerdir. Dünyanın birçok yerinde onun hakkında yapılan çalışmalar ve kendi ülkesi olan Pakistan'daki özel ihtimamlar İkbal'in yeterli düzeyde önemli bir kişilik olduğunu göstermektedir.

İkbal'in, manevi hocası olarak kabul ettiği Mevlana Celaleddin Rumi'nin pergel metaforunun tecessüm etmiş hali olduğu söylenebilir. Nitekim, ilk tahsilini gördüğü Hint alt kıtasında İslami ilimlere vakıf olarak yetişmiş olmasıyla o pergelin sabit ucunu teşekkül ettirdiği söylenebilir. Müteakiben, Avrupa eğitimi ve fikrî gelişimi süreciyle birlikte de pergelin diğer ayaklarının inşasına devam edilecektir.

1.1. Problem

Bu çalışmada Muhammed İkbal'in felsefeye bakışı temele alınarak, bunun etrafında ortaya çıkan kimi problemlerin cevabı aranacaktır ki bunlardan bazıları şöyledir;

- İkbal'in felsefe ve din anlayışı nasıldır?
- İkbal'in felsefe ve dine kullandığı temel kavramlar nelerdir?
- İkbal'in felsefe ile din konusunda katıldığı ve ayrıştığı noktalar nelerdir?
- İkbal'in kültür ve medeniyet algısı nedir?
- İkbal'in Doğu ve Batı zihniyet algısı nasıldır?
- İkbal'in tekamül algısı nedir?

1.2. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu Muhammed İkbal'in felsefi düşüncesidir. Çalışmada İkbal'in felsefe ve din konusundaki görüşleri analiz edilerek İslam felsefesi bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıca İkbal'in İslam felsefesine dair görüşlerine de yer verilerek, felsefeyle uzlaştığı ve ayrıştığı noktalara da dikkat çekilmiştir.

1.3. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın temel amacı; İkbal'in felsefeye olan yaklaşımını değerlendirmek ve yaşadığı dönemde pek çoğunun tarihsel kökenlerinin eski olmasına karşın güncelliğini koruyan konular üzerinde rasyonel ve dini bakış açısı ile ele aldığı konularının altını çizmektir.

Muhammed İkbal ve fikirlerinin günümüz İslam dünyasına dair katkılarının çokca tartışıldığı; felsefe, siyaset, hukuk, ve edebiyat gibi yazıların farklı ilim dalları tarafından dikkate değer bulunduğu bilinmektedir. Ölümünden bu yana ülkemiz de dahil pek çok ülkede araştırma-tartışma konusu olması ve olmaya devam etmesi de araştırmanın önemini göstermektedir.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada İkbal'in felsefi, dini ve siyasi düşüncelerinden bahseden eserlerinden yararlanılmıştır. Yine düşünürün ortaya koyduğu düşüncelerinin meydana gelmesinde ve şekillenmesinde etkili olan ana faktör, akım, şahıs ve şartlar belirtilmiştir.

Çalışma, kaynak taramaya dayalı olmak üzere genel tarama tekniği ve içerik çözümlemesi ile elde edilen bilgilerin yorumlanmasıyla oluşturulmuştur. Araştırmada

ana kaynak olarak Muhammed İkbâl'in eserleri olmakla birlikte, yeri geldikçe onun fikirleri üzerine yapılan çalışmalara da başvurulmuştur.

1.5. Kavramsal Çerçeve

Muhammed İkbâl eserlerinde bazı kavramları sıkça ifade etmektedir. Bunlar; benlik, ego, nefis, hodi, aşk, millet, ulus ve ümmet kavramlarıdır. Tez çalışmamızın daha pürüzsüz bir şekilde anlaşılmasını sağlamak amacıyla filozofumuzun bu kavramlara yüklediği anlamları kısaca izah etmek yerinde bir tespit olacaktır kanaatindeyiz.

A. Benlik

Muhammed İkbâl, Tanrı da dahil evrendeki bütün varlıklarda bir ben olduğunu ifade etmektedir. Tanrı, Mutlak/Sonsuz Bendir diğer tüm benler ise sonlu benlerdir. Eserlerinde ayrıca benlik kavramı ile nefis, hodi ve ego kavramlarını da aynı anlamda kullandığı görülmektedir.

Muhammed İkbâl'in benlik, nefis, hodi yahut ego kavramlarına yüklediği anlamlar dinamizmin verdiği potansiyel ile sürekli yenileşme, değişme, kemalleşme, tekamül ve yetkinleşmedir. İnsan benliğinin bu noktadaki asıl amacı sürekli bir eylem faaliyetinde bulunmak ve sonsuz bene ulaşarak onunla sonsuzlaşmaktır. Nitekim Sonsuz Ben, insan benliğini yeryüzünde kendisinin halifesi olarak görmek istemektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse insan benliği, Mutlak Ben'in sonlu benliğe bahşetmiş olduğu bir çeşit tanrısal özelliktir. İkbâl bu durumu bir şiirinde şöyle ifade etmiştir:

Sen geceler yarattın, bense mumlar yarattım

Kilinden de yaptım kadeh öylece!

Yabanlar ve dağlar yarattın ya sen

Hıyaban ve bağlar yaratan şimdi ben (İkbâl, 2018a: 77).

İkbâl'in burada dile getirmek istediği nokta insana ait olan beşeri egonun Tanrı misali bir benliğe sahip olması ve yapma-yaratma konusunda Tanrı'dan esinlenmesidir.

B. Aşk

Muhammed İkbâl'in kullandığı ve farklı anlamlar yüklediği başka bir kavram ise aşktır. Onun bu kavrama yüklediği anlam edebi literatürdeki; tarafların birbirine karşı hissettiği romantizm yüklü duygulardan ayrı bir anlam taşımaktadır. Burada edebi literatürdeki aşk kavramı ile Muhammed İkbâl'in felsefi literatürde kullandığı aşk kavramının ortak noktalarını belirtmek gerekirse iki literatürdeki aşk kavramlarının da soyut olduklarını ifade edebiliriz.

İkbâl aşk kavramını Doğu ile Batı'yı zihinsel anlamda mukayese ederken sıkça ifadelerinde yer vermiştir. Ona göre aşk, rasyonel düşünce ya da salt felsefi düşünce cihetindeki zihin ile kalbin birleştirici bir unsurudur. Başka bir ifadeyle aşk, kalp ile zihnin bütünleştiği bir mekanizmadır. Bu bağlamda Batı, rasyonel düşüncenin; Doğu ise kalbin temsilcisidir. İkbâl'in aşk kavramıyla gerçekleştirmek istediği şey ise Doğu'nun manevi, ruhani ve kalbi yönünü Batı'nın rasyonel düşüncesiyle birleştirmek istemesidir. İkbâl bir metafor olarak Doğu'yu molla, Batı'yı ise filozof olarak telakki eder. Konumuzu açıklığa kavuşmak mahiyetinde İkbâl'in şu dizelerini görmek yeterli olacaktır kanaatindeyiz:

Ne filozof, ne de molla ile işim var benim

Biri gönlü öldürür, diğeri fikir ve görüşü

Aklı hemen sat ve durma aşkı elde et;

Zira akıl, kuşkuludur; hayretse hep basiret (İkbâl, 2015: 85)

İkbâl'e göre aşk, akıl ile kalbi içine alan bir boyut ve değerleri belirleyen bir ölçüttür. Kısaca belirtmek gerekirse bir kavram olarak aşk ifadesi, salt felsefi yorumlamaları frenleyen, akıl ile kalbi ise bütünleştiren bir unsurdur diyebiliriz.

C. Millet

Düşünürümüzün eserlerinde gördüğümüz bir diğer kavram ise millettir. Onun zihnindeki millet kavramı, ortak inanca sahip bireylerin oluşturduğu kitle ve aynı coğrafyayı paylaşan toplumlardır. Çalışmamızda Millet/Ulus Anlayışı başlığında da

göreceğimiz üzere entelektüelimiz, aynı dine mensup kişileri ve coğrafi anlamda birlikte yaşayan kitleleri millet olarak telakki etmektedir. Kendi ifadeleriyle: “Yahudi Milleti, Japon Milleti” (İkbal, 2017b: 27).

D. Ulus

Muhammed İkbal'in kullandığı ve sıkça dile getirdiği diğer bir kavram ise ulustur. İkbal ulus kavramı ile sınırları belli bir vatan içerisinde ikamet eden toplulukları ifade etmek için kullanmaktadır. Filozofumuz, bu kavramın karşılığını dile getirirken şöyle ifade etmektedir: “Türk Milleti” (İkbal, 2018a: 92).

E. Ümmet

Filozofumuzun eserlerinde karşılaştığımız bir diğer terim de ümmet kavramıdır. Muhammed İkbal'in zihnindeki ümmet anlayışı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetinin beyanlarıyla örtüştüğü görülmektedir. İkbal, ümmet kavramını siyasi, politik, ırk veya grup şeklinde tanımlamaktan kaçınmaktadır. Ona göre ümmet kavramı ırklar üstü bir karakteristik özelliğe sahiptir.

1.6. Muhammed İkbal Üzerine Yapılan Çalışmalar

a. Kitaplar

Muhammed Han Kayani tarafından yazılan “*Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İkbal*” adlı eser, Muhammed İkbal'in şiirlerini, siyasete bakışını ve felsefesini detaylı bir şekilde incelemektedir. Eser, üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde felsefe ve aklın işlevleri hakkındaki görüşlerine, ikinci bölümde ise siyasete bakışına genel olarak değinilse de şiirlerinin yer aldığı üçüncü bölüm belirli seçmeler yapılarak daha spesifik bir alana taşınmıştır.

Editörlüğü Ahmet Albayrak tarafından üstlenilen “*İkbal'in Düşünce Dünyası*” adlı eser ise sahasında uzman olan farklı müellifler tarafından kaleme alınan makalelerden derlenmiş bir eserdir.

Selahaddin Yaşar tarafından yazılan ve 2007 yılında basılan “*Muhammed İkbal*” adlı eser ise İkbal'in şiirleri ve nesirlerinden seçmeler yapmak kaydıyla şerh niteliğinde bir çalışmadır.

Ahmet Metin Şahin tarafından vezin olarak tercüme edilen ve 2010'da basıma hazır hale getirilen “Muhammed İkbal Külliyatı” adlı eser ise Muhammed İkbal'in *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, *Esrar-ı Rumuz*, *Şarktan Haber (Peyam-ı Meşruk)*, *Zebur-i Acem*, *Yeni Gülşen-i Raz*, *Cavidname*, *Cavid'e Hitap*, *Ey Şark Kavimleri Bundan Sonra Ne Yapmalı?*, *Misafir (Yolcu)*, *Kölelik ve Armağan-ı Hicaz* olmak üzere on bir şiirinin bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir.

Annemarie Schimmel tarafından yazılan “*Muhammed İkbal*” adlı eser ise Muhammed İkbal'in hayatı ve eserleri, İkbal'in zihnindeki Allah, insan ve dünya, siyasi düşünceleri ve *Cavidname*'nin analizi olmak üzere geniş değerlendirme yapılmış bir eserdir. Bu eser, Muhammed İkbal'i tanıtan temel kaynakların başında gelmektedir.

Ali Şeriatî tarafından yazılan ve orijinal adı “*Ma ve İkbal*” olan eser, Türkçeye Derya Örs tarafından “*Biz ve İkbal*” adıyla tercüme edilmiştir. Ali Şeriatî'nin bu eseri, Son Yüzyılın Reformcusu başlığı altında 20. yy'daki sorunları ve yeniden yapılanmayı; Biz ve İkbal başlığı altında Doğu ve Batı'yı genel olarak işleyen iki bölümden oluşmaktadır.

b. Makaleler

Aydın, M.S., 1987. “İkbal'in Felsefesinde İnsan”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (29), ss. 83-106.

Bolay, S. H., 2012. “*Muhammed İkbal ve İslam Tefekkürünün Yeniden Teşkilî Meselesi*”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 248-254.

Çelik, K., 2012. “*İkbal'in Medeniyet İdeali: Müslüman Medeniyet*”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 226-247.

- Kılıç, C., 2012. “İkbal’in Mücadelesi ve İslam Dünyasına Etkileri”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 177-204.
- Küçükalp, K., 2012. “Süreç Teolojisi ve Muhammed İkbal”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 302-309.
- Mir, M., 2012. “İkbal’in Şiirinin Ana Uğrakları”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 328-354.
- Peker, H., 2012. “Muhammed İkbal’in Felsefi İlgileri”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 147-157.
- Sambur, B., 2012. “İlahi ve İnsani Olanı Yeniden Anlamlandırmak”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 137-146.
- Tüzer, A., 2012. “İkbal’in Modernlik Paradoksu”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 84-116.
- Uludağ, S., 2012. “Hakim ve Mütefekkir Bir Mutasavvıf Olarak Muhammed İkbal”. Hece Aylık Edebiyat Dergisi- Muhammed İkbal Özel Sayı, 17 (193), ss. 255-262.

c. Doktora Tezleri

- Ahmady, E. 2018. “Muhammed İkbal’in Siyaset Felsefesi”, Doktora Tezi, Konya.
- Albayrak, A. 2001. “Muhammed İkbal’in Kişilik Yapısı ve Öngördüğü İnsan Modeli”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Soydan, C. 1999. “Urduca Manzum ve Mensur Eserler Işığında Allame Muhammed İkbal”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

d. Yüksek Lisans Tezleri

- Alap, M. S., 2011. “Türkiye’de Muhammed İkbal Çalışmaları”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Aydın, M., 2019. “F. Nietzsche ve Muhammed İkbal’in İnsan ve Eğitim Anlayışlarının Karşılaştırılması”, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi, Bayburt.
- Bakış, R., 1998. “Muhammed İkbal’e Göre Dini Tecrübe ve Açısından Değeri”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Gülmez, B., 2008. “Muhammed İkbal’de Mistik Tecrübe”, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Türer, C., 1992. “Muhammed İkbal’de Din Felsefesi”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Turgut, A. K., 2004. “Muhammed İkbal’de İlahi Bilgi”, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Yıldırım, E., 2009. “Muhammed İkbal’in Kader Anlayışı”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Konuyla ilgili olarak doğrudan alakalı olmamakla beraber Muhammed İkbal üzerine Celal Türer’in “William James’ten Muhammed İkbal’e”, Yusuf Turan Günaydın’ın “Türkiye İslamcılığının Şeriatine Tabi Olmayan Bir İslamcı Olarak Muhammed İkbal”, Mustafa Sarper Alap’ın “Türklerin Unutulmayan Dostu Muhammed İkbal” gibi çalışmalar yapılsa da Muhammed İkbal’e dair felsefi çalışmalar çok sınırlı düzeydedir.

1.7. Muhammed İkbal’in Hayatı Ve Eserleri

Doğduğu ve yaşadığı çevre ile içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortamlar bir insanın düşünce ve şahsiyet oluşumunda önemli etkiler bıraktığı için Muhammed İkbal’in düşünce ve şahsiyetinin şekillenmesine geçmeden önce yaşadığı dönem ve siyasi-sosyal çevre hakkında kısa bir bilgilendirme yapmak yerinde olacaktır.

Hindistan, Babür Hükümdarı Evrenşah Alemgir Şah’ın 1707 yılında ölümünden sonra çöküş dönemine girmiştir. Laknow ve Delhi Krallıkları da eskisi gibi güçlü değildir. Bu durum, önce Fransızların ardından da İngilizlerin işine gelmiş ve sömürge faaliyetlerini zorlanmadan gerçekleştirmeye başlamışlardır. Özellikle İngilizler, insanları birbirine düşürüyor ve Müslümanlara yönelik saldırılarda bulunuyorlardı. Hindistan

Yarımadası'nda Britanya Krallığı'nın ve Doğu Hindistan Şirketi'nin egemenliğini sonlandırmak amacı ile yapılan özgürlük hareketi ve savaşları olumlu sonuç vermemiş ve yönetimi İngilizler ele geçirmiştir. İngiliz yönetici sınıfının dilini bilmeyen halk büyük sıkıntılar çekmiş, İngilizce bilmeyen görevliler ise görevlerinden alınmışlardır. Durumun vehametini anlatmak isteyen o dönemin büyük şairi Mirza Esedullah Han Galib, arkadaşlarına bir mektupta şöyle yazmıştır: “Burada dilimden anlayan varsa getiriniz. Bu şehrin garibinin söyleyecekleri vardır.” Buna benzer sebepler ve yaşanan dil yoksunluğunun önüne geçmek için Müslümanlar, kendilerine gerekli olan dil eğitiminin verilmesini öncelikli amaç edinmişlerdir (Alap, 2011: 17). Bu bağlamda da İngilizlerden taleplerde bulunmuşlardır.

İkbal'e göre İngilizlerin kendilerini kandırdıklarını bile bile Hindistan'da yaşayan insanların yaşamlarını devam ettirmeleri ve onları eğitmeni olarak görmeleri hem şaşırtıcı hem de acınası bir durumdur. Bu durumu, kast sisteminin insanlarda sorgulanamaz bir tabu etkisinin yansması olarak isnat etmiştir. Ama İslam dininde böyle bir sistem yoktur. O yüzden İktbal, insanları sömürgecilik siyasetine karşı isyana teşvik etmiştir. Pratik yönden bir politikacı ya da devlet adamı sayılmazdı lakin, ömrü boyunca siyasal, sosyal ve düşünsel reformları gerçekleştirmek ve Pakistan halkının bağımsızlığını kazandırmak için çok çalışmıştır. Sadece bir avukat olmasına rağmen, şiirler yazarak halkını uyandırmaya çalışmıştır. 1926 Pencap Eyalet Seçimleri'ne kadar politika ile de ilgisi olmasına rağmen, tek devlet çatısı altında dil, din ve ırk farkı olan insanların toplanması gerektiği fikrini ortaya atmış ve Hint ulusculuğu fikrini savunan ilk kişi olmuştur. İktbal'in isteği devlet rejimi, özgür fikirlerle yaşanabilecek, egemenliğin halkın iradesinde olduğu meclise ihtiyaç duyulan bir yönetimdi. İktbal, özellikle Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne çok imrenmiştir (Alap, 2011: 21-22).

1.7.1. Hayatı

Muhammed İktbal, 9 Kasım 1877 yılında Hindistan'ın Pencap Eyaleti'nin, eskiden beri Keşmirli göçmenlerin yerleştiği Sialkot şehrinde doğmuştur. İktbal, elit bir tabaka olarak bilinen Keşmir'in yüksek sınıf kastı olan Hindu Brahman ailesine mensuptur. Ünlü Alman müellifi Annemarie Schimmel İktbal'in sıradan bir aileye mensup olduğunu iddia etmişse de (Schimmel2012: 19-20), İktbal'in özel okul, özel dil dersleri ve Avrupa eğitimi gibi durumları onun elit bir aileye mensup olduğunu gösteren kanıtlardır. İktbal'in hayatında özellikle babasının etkisi çok büyüktür. En önemli etkisi ise İktbal'e Kur'an-ı Kerim'i sevdirmesi ve ona hayatı boyunca unutamayacağı şu sözüdür: “Kur'an sana inmişcesine oku.” (Kayani, 2002: 71).

Babası resmi bir eğitim görmemesine rağmen dindar bir Müslümandı, sufiler ve şehir dışındaki ilim erbabı ile arkadaştı. Belirli günlerde yapılan ilmi sohbetlere katılır tasavvuf ve felsefe konularında düşüncelerini ifade ederdi. Bu sebeple arkadaşları arasında ona “ümmi filozof” lakabı takılmıştı. İktbal'in felsefeye olan ilgisi kuvvetle muhtemel babasından intikal etmiştir (Kayani, 2002: 71).

Babasından oldukça etkilenen İktbal, Hindu Brahman bir aileden gelmesine rağmen İslam mutasavvıflarına yakın olmakla her zaman övünmüştür. Bu durumu ifade sözlerinden birisi şöyledir: “Beni gör ki Hindistan'da Brahman evladı olup da Rum Tebriz (Mevlana- Şemsi Tebrizi) sırrına aşına bir başkasını bulamazsın.” Bu nedenle İktbal, gençlik yıllarında şiirler okuyarak İslam'ın müdafiliğini yapmış ve çeşitli yardım kuruluşları açmıştır. İktbal'i üzen durum, müslümanların siyasi yönden zayıf olması ve onların ilmi araştırmalara karşı ilgilerinin olmamasıdır. Hatta ölümünden bir yıl önce modern üslupta islam kürsüsünün kurulmasını ülke için şiddetle lazım olduğunu vurgulamıştır (Alap, 2011: 18).

1926 yılında Yasama Meclisi üyeliğiyle birlikte aktif siyaset hayatı başlamıştır. 1928-1929 yılları arasında Madros, Maysor ve Aligarh'da İngilizce konferanslar vermiş ve bu konferanslar *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* adıyla yayımlanmıştır. Müslümanları ayrı bir ulus statüsü görmesi için çok uğraşmıştır. *İki Ulus Tezi*'ni öne sürmüş ve Pakistanın ayrı bir devlet olarak bağımsızlığını kazanması için çok uğraşlar vermiştir. Nitekim İngiltere'de biri 1931, diğeri 1932'de olmak üzere düzenlenen *Yuvarlak Masa Konferansı*'na Müslümanlar'ın haklarını savunmak için delege olarak

katılmıştır. Çeşitli yasa ve kanun tekliflerinde bulunmuş ve ülkesi adına faydalı işler yapmıştır (İkbal, 2014: 14).

İkbal'in, Ocak 1934 yılında boğazında başlayan bir hastalık gün geçtikçe kötüleşmiş ve çalışmalarına engel olmuştur. Oxford Üniversitesinde "İslam Düşüncesinde Zaman ve Mekan" konulu konfens için davet geldiğinde bunu reddetmek durumunda kalmıştır. Çünkü sağlığı buna elvermeyecek kadar kötüleşmiştir. Hastalığı giderek artan İkbal'in 1937'de gözüne katarak inmiş ve okuma-yazma faaliyetlerinden mahrum kalmıştır. Katarakla geçen bir yılın ardından 21 Nisan 1938 yılında Lahor'da vefat etmiştir. Naaşı, Badşahi Camii'nin girişinde toprağa verilmiştir (İkbal, 2010: 18; İkbal, 2014: 14).

1.7.2.Eğitim Hayatı

Bir entelektüeli tanıyabilmek için eğitim aldığı hocaları, medreseleri ve vermiş olduğu eserleri hakkında bilgi sahibi olmak sağlıklı sonuçlara götürecektir kanaatindeyiz.

İkbal, babasının isteğiyle başladığı Kur'an kursunun ardından ilk ve ortaokul tahsilini tamamlamış, daha sonra da eğitim dili İngilizce olan İskoçya Misyon Lisesi'ne kayıt yaptırmış ve buradan mezun olmuştur. İkbal, öğrencilik yıllarında pek çok hocadan istifade etmesine rağmen onun hayatında en büyük tesiri Scoth Mission College'nin hocası Mir Hasan ve Government College profesörü Thomas Walker Arnold bırakmıştır. Çünkü İngilizcenin yanı sıra hocası Seyyid Mir Hasan'dan Arapça ve Farsça dillerini öğrenmiş, klasik eğitimin yanında ünlü şarkiyatçı Thomas Arnold'dan destek almıştır. Ayrıca Arnold, İkbal'de Avrupa'ya da gitmesine sebep olan bilim ve Batı düşüncesini inceleme arzusunu uyandıran kişidir (Alap, 2011: 14-15).

1899'da Felsefe alanında Yüksek Lisansını bitiren filozof, Oriental College Arapça bölümünde öğretim görevlisi olarak başlar. İkbal'in bu üniversiteye gelmesinde Thomas Arnold'un etkisinin olduğunu da söylemek gerekir. Bu da bize İslam filozofunun Batılı bir düşünürün dikkatini çektiğini göstermektedir (İkbal, 2014: 12).

Yüksek lisansını başarı ile tamamlayan İkbal, daha sonra doktora öğrenimine başlama kararı alır. İkbal, doktora programında "İran'da Metafizik" konulu tezi yazar ve bu çalışmayı Münih Üniversitesi'ne sunar. Londra'da kaldığı süre içerisinde de hukuk okuyan İkbal, 1908'de savcılık diplomasını almaya hak kazanır. Bu yıllarda, İslam düşüncesi bağlamında ülkenin çeşitli yerlerinde konferanslar vermeye başlar. Londra'da faaliyet gösteren Müslüman Birliği'nin daimi üyelerinden birisi olur (İkbal, 2014: 13).

Avrupa'da almış olduğu eğitim sayesinde büyük tecübeler edinmiş ve ona bir çok kapı açılmıştır. Hatta İngilizlerle çalışma fırsatı olmuştur. Ama İngilizlerle çalıştığı vakitler fikirlerini özgürce söyleyemediğini fark etmiş ve "İngilizlerin hizmetinde iş yapmak güçtür. Gönlümde millette söylemek istediğim bir hayli söz vardır. İngiliz devletinin hizmetinde bulunmakla bunları rahatça söyleyemem. Artık özgür bir insanım. Ne istersem söyleyebileceğim ve böylelikle gönlüme saplanan bir diken çıkıracam." diyerek üniversite ile ilişkisini kesmiş ve Lahor Barosu'na kayıtlı sade bir avukat olmuştur (Alap, 2011: 19).

Takvimler 27 Temmuz 1908'i gösterdiğinde ise memleketine dönme kararı alır (İkbal, 2014: 13).

1.7.3.Eserleri

1. İslam Felsefesine Bir Katkı

Bu eser, Muhammed İkbal'in 1907 yılında Münih Üniversitesinde İngilizce yazdığı doktora çalışmasıdır. İlk felsefi çalışması olduğu için bazı eksikliklerine rağmen Doğu araştırmaları alanında önemli bir çalışmadır. İkbal, kitabın önsözünde bu araştırmanın amacını ileride de anlaşılabileceği gibi gelecekte yazılacak bir *İran Metafizik Düşünce* tarihi için temel bilgileri hazırlamak olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca "Konunun tarihsel yanlarını ana hatlarıyla belirlemek olan böyle bir çalışmadan orijinal düşünceler beklenemez." diyerek çalışmanın ne olduğunun sınırlarını belirtmiştir.

Öte yandan, bu çalışma Cambridge'deki E. G. Browne gibi şarkiyat araştırmacılarının rehberi niteliğindedir. Ayrıca Henry Corbin ve Bausani gibi İslam felsefesi tarihçileri eserin geniş bir incelemesini yapmışlardır.

Muhammed İkbal, eserdeki şu iki nokta üzerinde ayrıca durulmasını istemiş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

“İran düşüncesinin mantıki sürekliliğini belirlemeye ve bunu modern felsefe diliyle yorumlamaya çalıştım bildiğim kadarıyla, böyle bir çalışma daha önce yapılmadı.” (İkbal, 2017a: 21).

“Tasavvuf konusunu daha bilimsel tarzda ele aldım ve böyle bir olayı gerektiren düşünsel şartları göstermeye çalıştım. Bu yüzden, genellikle kabul edilen görüşe karşı, tasavvufun, uyumakta olan ruhu daha yüce bir hayat idealine çeşitli zihni ve ahlaki güçlerin karışımının kaçınılmaz bir sonucu olduğu düşüncesini savundum.” (İkbal, 2017a: 21-22).

Eser altı bölümden oluşmaktadır;

- a) İslam Öncesi İran Felsefesi
- b) Yunan Düalizmi
- c) İslamiyet'te Rasyonalizmin Yükselişi ve Çöküşü
- d) İdealizm ve Realizm Arasındaki Tartışma
- e) Tasavvuf
- f) Daha Sonraki Dönem İran Düşüncesi

İlk olarak Mir Hasanüddin tarafından *Felsefe-i Acem* adıyla Urducaya çevrilmiştir. Ardından Abbas Mahmud tarafından *Tecdidü Tefkiri'd Dini Fi'l İslam* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir. Daha sonra A.H. Aryanpir *Seyri Felsefe Der İran* adıyla Farsçaya, Cevdet Nazlı *İslam Felsefesi Tarihine Bir Katkı: İran'da Metafizik İlimlerin Gelişimi* adıyla Türkçe'ye, Annamarie Schimmel *Die Entwicklung der Metaphysik in Persian* adıyla Almancaya çevirmiştir (Schimmel, 2012: 26-27).

Eski İran düşüncesinden başlayarak modern felsefeye kadar çok değerli bilgiler içermektedir.

2. İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Anlamlandırılması

Bu eser, Muhammed İkbal'in en önemli eseridir. 1928-1929 yıllarında İngilizce olarak verdiği konferanslarından meydana gelmektedir. İkbal'in bu eseri, diğer bütün kitaplarından daha güncel, geniş kapsamlı ve büyük ses getiren bir özelliğe sahiptir. İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Adlandırılması* adlı bu eserinde din, tasavvuf, düşünce ve fikir akımlarının yanı sıra, çağdaş dünyada Müslümanların durumu hakkındaki görüşlerini gerekli argümanlarla birlikte anlatmaktadır. Ayrıca, Batı dünyasındaki bilim ve düşünce durumları ve bunların İslam dünyasındaki yansımaları üzerinde durulması itibariyle de büyük öneme sahiptir. Özelde kendi milletinin içinde bulunduğu zelim durumdan nasıl kurtulması gerektiğini, genelde ise İslam toplumlarının bir nevi yol haritası niteliğindedir. İkbal, Müslümanın kaliteli bir birey olmasının öncelikle sağlam bir şahsiyet kazanmasının gerekliliğini vurgulamış, ardından Batı düşüncesi ve biliminin gerekliliğini de dile getirerek Müslümanın karakteristik özelliğini çizmiştir. Bunu yaparken de Batı kültürünün dikkat edilmesi gereken noktalarını altını çizerek endişesini dile getirmiştir. Nitekim kültür emperyalizmi, İkbal'in en hassas noktalarındandır.

Eser, Müslüman düşüncesi ve dini anlayışın Kur'an'ın tarif ettiği şekilde doğru anlaşılması ve tatbiki için yeniden şekillenmesi gerektiğine de işaret eder. Yazarın benimsediği anlayış, İslam ve bilimin kapsamlı yansımalarından meydana gelmektedir (İkbal, 2018b: 7).

Kitap, yedi konferansın birleşimi ile meydana gelmiştir ve konferans başlıkları şunlardır:

- a) Bilgi ve Deneyim
- b) Dini Deneyim Sürecinde Vahiylere Felsefi Testi
- c) Allah Kavramı ve İbadetin Manası
- d) İnsan Benliğinin Özgürlüğü ve Ölümsüzlüğü
- e) Müslüman Kültürün Ruhu ve Maneviyatı

- f) İslam Bünyesindeki Hareket İlkesi
- g) Din Mümkün Olabilir Mi?

Annemarie Schimmel'e göre bu konferansları tahlil etmek kolay değildir; bu konferanslarda bazen çelişkiler bulunabilir ve İkbâl'in Batı ve Doğu felsefesini kendine göre hayretle yorumladığını ifade eder (Schimmel, 2012: 43).

Eserin ilk baskısı 1930 yılında Lahor'da yayımlanmıştır. Türkçe çevirisi ise Sofi Huri tarafından yapılmış ve 1964'te İstanbul'da yayımlanmıştır (İkbâl, 2014: 21).

3. İlm-ül İktisad/ Ekonomi ilmi

Muhammed İkbâl'in eserlerinin büyük bir çoğunluğu manzum türde olmasına rağmen, kaleme aldığı ilk eser nesir türünde ve ekonomi alanındadır. İlm-ül İktisad, 1901 yılında telif edilmiş ve Lahor'da 1903 yılında yayımlanmıştır. Eserin ikinci basımı ise 1962 yılında Karaçi'de *İkbâl Akademisi* tarafından basılmıştır (İkbâl, 2014:20).

İkbâl için iktisat konusu büyük önem arz etmektedir. Eser, beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde iktisatın içeriği ve araştırma tekniği hakkında bilgiler yer almakta, ikinci bölümde ise sermaye, iş gücü ve toprak konusu ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise nakit paranın niteliği, uluslararası ticaretin gerekliliği ve değer meselesi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Dördüncü bölümde faiz, kar, işletme kirası ve haksız rekabet konularından bahsedilmiştir. Beşinci bölümde ise nüfus artışı ve çağdaş ihtiyaçların ortaya çıkması gibi konular hakkında bilgilere yer verilmiştir (Alap, 2011: 41).

4. Cebrail Kanadı

Eser, Ocak 1935 yılında yayımlanmıştır. İkbâl'in şiirinin son dönemi olarak sınıflandırılan olgunluk dönemine ait bir eserdir. Bu dönemi diğerlerinden farklı kılan özellik, önceki dönemlerde olduğu gibi farklı konularda şiirler yazmak yerine daha çok benlik felsefesi ile ilintili görüşlerle sınırlaması olarak tanımlanabilir. Bir eleştirmene göre bu dönemde düşünürümüz, benlik felsefesinin sarhoşluğu içindedir (Alap, 2011: 43).

Özellikle eserin gazellerden oluşan bölümü ifade tarzı, coşku ve sanatsal özellikleri bakımından eşsiz bir niteliğe sahiptir. İkbâl, gazellerinde benlik, benlikten geçme, akıl ve aşk, nefse hakim olma ve itaat, yönetim ve yöneticilik, kanaatkarlık, doğa ve doğa sırları, dervişlik ve kalenderlik, din ve siyaset, tasavvuf ve rintlik, kulluk vb. konuyla ilgili görüşlerine yer vermiştir.

Eser, 1969 yılında Yusuf Salih Karaca tarafından bazı kısımları atlanarak Türkçeye çevrilmiştir.

5. Makaleler

Bu eser, 1902 yılından itibaren İkbâl'in çeşitli vesilelerle yazdığı makalelerden oluşmaktadır. Seyyid Abdulvahid Mu'ni tarafından kronolojik sıraya göre tertip edilmiş, 2015 yılında da Celal Soydan tarafından Türkçeye çevrilmiştir (İkbâl, 2015: 9).

İkbâl'in bu eseri çeşitli mektup, anı, makale ve görüşlerini ihtiva eder. Genel olarak insan tasavvuru, milli benlik ve tasavvuf hakkındaki görüşlerini net şekilde dile getirir. Bu eserinde İkbâl, yapıcı ve reformcu kimliğiyle olaylara geniş bir perspektiften bakar ve çözümlemeler getirmeye çalışır. Eserin başlıkları şu şekildedir:

- a) İlginç Bir Diyalog
- b) Benliğin Gizleri Önsözü
- c) Benliğin Gizleri ve Tasavvuf
- d) Benliğin Gizleri'nin Gizleri
- e) Vahdet-i Vücut
- f) Peygamberimizin Edebiyat Görüşü
- g) Benlikten Geçmenin Gizleri Önsözü (1. Basım)
- h) Benlikten Geçmenin Gizleri Önsözü (2. Basım)
- i) Mevlit Kandili
- j) Doğu'nun Mesajı Önsözü
- k) Sayın Merhum Fouk'un Eserlerine Tanıtım
- l) İslam'ı Koruma Derneği'nin Eğitim Hedefleri Ne Olmalıdır?

- m) Kabil’de İkbâl’in Bir Konuşması
- n) Coğrafi Sınırlar ve Müslüman
- o) İslam ve Modern Bilimler
- p) Şeker Bayramı Hutbesi
- q) Zahir ve Batın İlmi
- r) İslam ve Tasavvuf
- s) Ahlakî Bir İdeal Olarak İslam
- t) İslam Hukukunda Erkek ve Kadının Yeri
- u) İslam Bilim Adamlarını Derinlemesine İnceleme
- v) İlahî Yönetim Hakkı
- w) Çağın Dili Ekber’in Şiirinde Hegelizm
- x) Modern Afganistan

6. Cavidname

İkbâl bu eserini, son evliliğinden olan küçük oğlu Cavid’e ithaf etmiştir. Eser, birçok farklı gelenekten beslenerek meydana gelmiştir. Batı’da çok meşhur olan Dante’nin *İlahî Komedya*’sını andırmasının yanında, yerdeki prologlar ve gökteki prologlar motifi ile de Goethe’yi çağrıştırmaktadır. İkbâl, yazdığı bu eseriyle iftihar etmiş ve bir mektubunda “Bu kitabın mütercimi Avrupa’da şöhret kazanacaktır.” diyerek kendi eserinin kıymetini dile getirmiştir (Schimmel, 2012: 48).

Eserde dikkat çeken başka bir nokta ise kendisinin “Zinderud” mahlasını kullanmasıdır. Zinderud, İsfahan’da bulunan ünlü bir ırmaktır. İrmağın özelliği ise şöyle sıralanabilir: Sürekli bir akış ve hareket halindedir, kaynağı sadece kendindendir, başka kaynaklar kabul etmez, suyu tüm insanlara faydalı ve suyu deniz veya bir ırmakla birleşmez. Aslında tüm bu sayılanlar İkbâl’in ‘Ben’inin temel özellikleridir (İkbâl, 2014: 18-19).

Bu eserin ilk tercümesini Annemarie Schimmel, analizleriyle beraber Türkçeye aktarmıştır.

7. Peyam-ı Meşrik (Şarktan Haber)

İkbâl bu eserini, siyasi fikir ve görüşlerine yakınlık duyması hasebiyle Afganistan Kralı Emanullah’a ithaf etmiştir. Eserde gazeller önemli bir teşkil etmektedir. Bu gazellerin arasında lirik şiirlerin de varlığı göze çarpmaktadır. Lakin gazeller ile diğer konular arasındaki fark belirgin şekilde ayırt edicidir. Tanrı, insan, doğu, batı, madde ve mana gibi konuların birbiriyle ilişkileri bir bakıma aşk ve heyecanla bütünleşmiş Doğu’nun, maddeci Batı’ya sunduğu ana fikri anlatır (Schimmel, 2012: 35).

Alman Şairi Goethe’nin Doğu-Batı Divanı’na cevap niteliğinde kaleme alınmıştır. Lale-i Tur başlıklı rubailer A.J. Arberry tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Peyam-ı meşrik, Şarktan Haber adıyla Ali Nihat Tarlan tarafından 1956’da Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır (İkbâl, 2014: 16).

8. Benliğin Sırları

İkbâl bu eserinde, tüm evrenin, benliğin buyruklarına boyun eğdiğini çeşitli yollarla ispatlamaya çalışmıştır. O, benliğin silinmesini ayıplar. O’na göre hayatın amacı, kendini tanımak kemale ermek için benliğin hangi yollardan geçmesini iyice kavramaktır. Ona göre kemale eren kimse, dünyada Allah’ın halifesi görevini üstlenebilir (Kayani, 2018: 22).

1902’de R.A. Nicholson tarafından *The Secret Of The Self* adıyla İngilizceye, 1964 yılında ise Ali Nihat Tarlan tarafından *Esrar ve Rumuz* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (İkbâl, 2014: 16).

9. İslam Toplumunun Yapısı

İkbâl bu eserinde fert ile toplumun et ve tırnak misali birbirine bağlı olduğunu Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünneti ışığında açıklamaya çalışır. İkbâl bu eserinde çok açık bir dil kullanmıştır. Diğer eserlerine nazaran bu eserdeki dili ve anlatım şekli gayet açıktır; sanki kürsüde vaaz verir havasındadır.

Bu eserin hangi tarihte ve kim tarafından Türkçeye tercüme edildiği bilinmemektedir.

10. Zebur-i Acem

İkbal, bu eserini Farsça yazmıştır. Manzum şiirler ihtiva etmektedir. 1927’de Lahor’da ilk basımı gerçekleşmiştir.

Türkçeye Ali Nihat Tarlan tarafından 1959 ile 1964 tarihlerinde iki parça halinde aktarılmıştır (İkbal, 2014: 17).

11. Hicaz Armağanı

Bu şiir kitabı İkbal’in yaşamının son zamanlarında derlenmiş ve vefatından yedi ay sonra 1938’de Lahor’da basılmıştır. Eserin iki bölümü Farsça bir bölümü de Urduca yazılmıştır.

Türkçeye tercümesi Ali Nihat Tarlan tarafından yapılmış ve 1964’te İstanbul’da basılmıştır (İkbal, 2014: 20).

12. Zarb-ı Kelim

Bu eser, İkbal’in Urduca yazdığı bir başka şiir kitabıdır. Altı bölümü içeren bu eserin konu başlıkları: İslam ve Müslüman, Doğu ve Batı siyaseti, eğitim ve öğretim, kadınlar, edebiyat ve güzel sanatlar, Afganistan gülünün mihrabının fikirleri şeklinde sıralanmıştır.

Ali Nihat Tarlan tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve 1968 yılında İstanbul’da yayımlanmıştır (İkbal, 2014: 20).

13. Gülşen-i Raz-ı Cedid

Muhammed İkbal bu eseri, İran’ın çok meşhur olan mutasavvıf ve şairi olan Şebusteri’nin *Gülşen-i Raz* adlı eserine nazire olarak ve onun yapısına uygun bir şekilde kaleme almıştır. İkbal bu eserinde Tanrı, insan ve yaratılış hakkındaki soruları kendi felsefi perspektifinden şiirsel olarak cevaplar vermektedir. Bu eser, İkbal’i felsefi bir iştigale sürüklemiştir ki bunun semeresi, bir dizi konferans olmuştur (Schimmel, 2012: 40).

İlk olarak A. Bausani tarafından İtalyancaya, ardından A. Nihat Tarlan tarafından *Yeni Gülşen-i Raz* adıyla Türkçe’ye çevrilmiş ve 1959 yılında İstanbul’da yayımlanmıştır

2. İSLAM GELENEĞİNDE FELSEFEYE KARŞI OLUŞAN ZİHİNSEL TUTUMLAR

İslam'da felsefi düşüncenin farklı şekillerde yorumlanmasına geçmeden önce İslam felsefesinin teşekkülü ve gelişim süreci hakkında kısa bir giriş yapmak yerinde olacaktır kanaatindeyiz.

İslam düşünce ve felsefesinin oluşmasında etkili olan Kur'an-ı Kerim ve Sünnet gibi ana kaynaklara ilave olarak Yunan, İran ve Hint düşünce etkinliklerinden bahsedilmektedir. İslam'da felsefi düşünceye kaynaklık eden yabancı temel eserlerin yaklaşık dört yüzyıl süren çeviriler sonucunda İslam düşüncesine kazandırıldığı ifade edilmektedir. Bu çeviriler Yunanca, Hintçe, Aramice, Latince, Süryanice ve Pehlevice gibi eski dillerden Arapçaya tercüme edilmiştir (Kaya, 2003: 138).

Çevirilerin yapıldığı tarihlerle eşzamanlı olarak sınırları genişlemiş olan Müslüman coğrafyası diğer din, kültür ve medeniyetlerle karşı karşıya gelmiştir. Dolayısıyla Müslüman ilim erbabı diğer topluluklara karşı kendi değerlerini savunmak ve karşıt tez üretmek için yeni düşünce sistemleri geliştirmişlerdir. İslam filozoflarının üretmiş olduğu bu fikri etkinliklerin tamamını İslam felsefesi düşüncesi nazarıyla görebiliriz. Binaenaleyh geline nokta İslam coğrafyalarının farklı yerlerinde Kur'an-ı Kerim ve Sünnet başlıca kaynak sayılarak değişik felsefi, fikri ve akli düşünce ekolleri zuhur etmiştir. Bu ekolleri üç şekilde kategorize etmek mümkündür; akılcı gelenek, nakilci gelenek ve uzlaştırmacı filozoflar (Karlığa, 1985: 179).

2.1.Akılcı Gelenek

İslam medeniyetinde ilk eğitim-öğretim dini dersler şeklinde başlamıştır. İlk öğretmeni yine Hz. Muhammed ve ilk öğrenciler ise Ashab-ı Suffe olarak adlandırılan öğrencilerden oluşmaktaydı. İlk eserler hadis, fıkıh, tefsir, siyer gibi dini alanlarda verilmiştir. Yine ilk bilim adamları bu dini alanlarda zuhur etmiştir. Rasyonel düşünceye, müspet bilimlere ve akli tutumlara geçiş ise zannedildiği kadar kolay olmamıştır zira; selefi zihniyetin hakim olduğu bir alanda dünya ve ahirete dair her şeyin açıklamaları Kur'an ve Sünnette mevcuttur. Harici bir çıkarımda bulunmak dinin aslına zarar vereceği için bid'at kabul edilmekteydi. Dolayısıyla rasyonel düşüncenin ya da dirayet ehli denilen ekolün toplumda yer edinmesi ve kendisine taraftar toplaması zor ve sancılı bir şekilde gerçekleşmiştir.

Bu grubun temsilci kabul edilen Mutezile ekolü, Emeviler döneminde Adil olan Allah'ın zulme izin vermeyeceğini, bu nedenle Kur'an-ı Kerim'in öğretilerinin aklın ışığında değerlendirilmeye tabi tutulması gerektiğini söyledikleri için baskı ve zulme maruz kalmışlardır. Fakat her ne kadar baskı ve zorlamalar olsa da kendilerine taraftar bulmayı başaramışlardır. Mu'tezililer, Emevilerden sonra iktidara gelen Abbasiler döneminin kuruluş döneminde baskın bir mezhep haline gelmişlerdir. Halife Me'mun'un teşvikiyle bilim ve bilimsel ilerlemelere ciddi anlamda katkı sağlamışlardır. Bu hareketin doğrudan ya da dolaylı olarak etki etmesiyle birlikte çok sayıda filozof ve bilim adamını yetiştirdiği bilinmektedir. Fakat bazı mezhep mensuplarının dini kavga ve tartışmalara yol açan kuru akademik tartışmalarla meşgul olmaları, bazılarının ise ilk dönem gördükleri baskının intikamını almak niyetiyle siyasete girmiş olmaları kendilerini o sahalarda kaybetmişlerdir. Dolayısıyla siyasetin içine giren Mu'tezile mensuplarının birçoğu aşırı taassuplu davranışları ve diğer gruplara baskı yapmaları neticesinde halife Mütevekkil döneminde yeni baştan sararak baskı ve zulme uğramışlardır. Sonuç olarak ise bilim insanları ve felsefeciler nefret edilen ve baskıya uğrayan bir grup haline geldiler. Ancak, akılcı geleneği, İhvanü's-Safa olarak bilinen gizli bir örgüt sayesinde devam etmiştir (Kayani, 2002: 54).

Bu düşünce ekolüne göre, hakikate ulaşmadaki temel araç akıl veya akli değerlendirmelerdir. Doktrinleri akıl ile adalet üzerine bina edildiği için bu gruba "Ashab-ı adl ve't-tevhit" denilmektedir. Ceza ve sorumluluğu temellendirmek için insanlarda irade hürriyetini kabul etmektedirler (Ülken, 1967: 115). Kaderiye ekolünün, insan iradesiyle ilgili görüşlerini benimsemesinden ve daha da ileri noktalara taşınmasından dolayı Mu'tezile mezhebi bu grubun temsilcisi kabul edilir. Mu'tezile'ye

göre aklın onay vermediği hiçbir bilgi hakikat ifade etmez. Dahası, insan herhangi bir dini öğreti olmadan bile kendi akli kapasitesiyle Allah'ı bulabilir. Mu'tezile'nin diğer bazı görüşleriyle birlikte, özellikle epistemolojik alanda doğru veya yanlışın, ahlaki alanda ise iyi veya kötünün ölçü veya mahiyetinin, vahiy olmadan da anlaşılabilirliği şeklindeki tezleri, din karşısında akla verdikleri mutlak önem veya önceliğin bir ifadesi olarak okunabilir. Hakikatin "akıl hücceti" ile bilinebileceğini ilk defa ileri süren kişinin Mu'tezile'nin kurucusu olan Vasil b. Ata olduğu ifade edilir. Dolayısıyla bu mezhebe göre akıl, her şeyin ölçüsü haline gelmektedir (Çetintaş, 2018: 397-398).

2.2. Nakilci Gelenek

İslam dünyasındaki bu nakilci eğilime göre hakikati belirlemede nakil veya rivayet yegane araç kabul edilir. Genellikle ehli hadis ve fıkıh ekolünce temsil edilen bu eğilime göre akıldan ziyade Kur'an ve Sünnet'de ne denildiği önemlidir ve bu iki kaynak, insan için yeterlidir. Bunun dışındakiler ise zait olup bid'attır. Dini metinlerin zahiriyle yetinmek gerekir. Bunlar üzerine yeni bir takım yorumlar getirmek doğru değildir. Bu nedenle bu tür yorumlara yol açan felsefe, insanı delalete hatta küfre götürür. Öyleyse akıl veya felsefe yerine dine tabi olmak gerekir. Ahmet b. Hanbel, İmam Malik ve İmamı Şafii gibi mezhep imamı başta olmak üzere, İbn Hazm, İbn Cevzi, İbn Teymiyye, İbnü's Salah ve Osmanlılarda Kadızadeliler gibi çevreleri felsefi düşünceye karşı hayli katı bir tutumu benimseyenleri bu eğilim içerisinde görmek yanlış olmayacaktır (Çetintaş, 2018: 398). Bu cenaha ek olarak Gazali'nin felsefi düşünceye karşı tutumunu ayrı olarak şu şekilde aktarabiliriz:

Bu çevreler gibi kategorik olarak reddetmemesine rağmen İmamı Gazali'nin felsefeye karşı göstermiş olduğu eleştirel ve ihtiyatlı tavrın da bu noktada altını çizmek yerinde olacaktır. Gazali'ye göre filozoflar ilahiyat alanında hata yapmışlardır; bu sebeple onları, üç konuda kafir ve on yedi konuda da bid'atçı olarak itham etmiştir. Bu üç mesele: öldükten sonra dirilişin sadece ruhani olup cisimlere uygulanmayacağını ifade etmeleri, Allah, külliyyatı bilir, cüziyyatı bilmez demeleri ve evrenin ezeli olduğunu ileri sürmeleridir. Bununla beraber Gazali, Allah'ın sıfatları gibi diğer bazı konularda da filozofların, Mu'tezile mezhebinin görüşlerine yaklaştıklarını ancak bu konuda küfre düşmediklerini söylemektedir. Zira kendi görüş ve mezhebine muhalif olan insanları her meselede alelacele küfürle itham etmenin yanlış olacağını vurgulamaktadır. Gazali'nin bu eleştirileri yaparken esas aldığı ölçü dindir. Gazali'nin felsefeye karşı tutumunu kategorik bir reddedişten ziyade, ihtiyatlı bir kabul olarak değerlendirmek daha makul görünmektedir. Nitekim böyle olsa dahi zihnindeki hakikat ölçüsü din olduğu için, problemlerin çözümünde de felsefe, dinin emrinde olmalıdır. Onun bu yaklaşımı, daha sonraki süreçte Fahreddin er-Razi, Urmevi veya Cürçani gibi kelamcı filozoflar vasıtasıyla sürdürülecektir (Çetintaş, 2018: 399).

İslam dünyasındaki bu ekol, özellikle Moğol istilasından sonraki yıllarda etkin olmuş, Abbasilerin yıkılmasıyla daha da güçlenmiş ve günümüzde de taraftar toplayarak varlığını devam ettirmektedir.

2.3. Filozofların Uzlaştırıcı Tutumu

Sadece İslam medeniyetinde değil diğer medeniyetlerde de düşünürler ve filozoflar çeşitli sebep ve şekillerde din ile felsefenin münasebetini, din ve felsefeye bakışın içinde ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu olay, konu ve gaye bakımından değerlendirildiği takdirde gayet normal bir durumdur (Bayraktar, 1988: s174).

İnsanlığın ilk dönemlerinden bu yana hem bir inanç sistemi hem de bir dünya görüşü olarak din, bazı sırf dini düşünce akımlarının ve müesseselerinin temelini teşkil ettiği gibi felsefi, politik ve hukuki ilimlerin ve düşüncelerin doğmasına da sebep olmuştur. Sokrates öncesi filozoflarından Demokritos ve Empedokles bile çağlarının

inançlarından kendilerini ayıramamışlar, akli ve dini uzlaştırma yoluna gitmişlerdir. Sokrat kendini ilahi misyoner olarak tanıtır. Bundan ötürü o, sadece İslam'da değil Hristiyan ve Yahudilik kültürlerinde de "İlahi Sokrat" olarak tanınır. Dolayısıyla felsefe ve din arasında sıkı bir uzlaşmanın olduğu görülür. Kur'an'da da hikmetin insana, insanlıkla verildiğini onun insan kadar eski olduğu bildirilir. Çeşitli ayetlerde defalarca tekrarlanan "hikmet" çeşitli manalara gelse de onun insanlardan, Allah-Evren-İnsan üzerine doğru akıl yürütmek ve düşünmelerini istemesinin felsefi manası da vardır (Bayraktar, 1988: 178).

İşte bu anlamda filozoflarca temsil edilen bu görüşte felsefe ve din arasında herhangi bir çelişki veya çatışma söz konusu değildir, aksine bunlar birbirlerini tamamlayıcı hüviyete sahiptir. Filozoflara göre felsefe ile din veya akıl ile vahiy arasında zahiren ortaya çıkabilen anlaşmazlıklar olsa bile, ikincisi üzerine yapılacak te'vil yoluyla bunlar ortadan kaldırılabilir. Filozofların uzlaştırma tekniklerini de kendi aralarında Farabici, Kindici ve İbn Rüşdcü şeklinde üç gruba ayırmak mümkündür (Çetintaş, 2018: 400).

Bu grubun filozofu Kindi, din ile felsefenin uygunluğunu iki farklı tabanda göstermeye çalışır. Birincisi din ile felsefenin gayelerinin birliğidir. Dinin konusu insan, hedefi ise dünya ve ahiret mutluluğudur; felsefenin de yine konusu insan, hedefiyse mutluluğa erdirmektir. Dolayısıyla dinin inanç ve ahlaki gayeleri ile felsefe tamamen aynıdır (Bayraktar, 1988: 180). İkincisi ise epistemolojiktir. Onun felsefe tanımı, insanın takati ölçüsünde, eşyayı bütün gerçekliğiyle bilme üzerinedir. Ona göre filozof; ilminde hakkı bulan, amelinde ise hakkı işleyen kişidir. Bu nedenle biz felsefe yaptığımız oranda bu gerçekliğe ulaşır ve buna uygun amelleri işleriz. Hakikatlerin en değerlisiyse bütün hakikatlerin temeli kabul edilen hakkın bilgisidir ki bu alan felsefenin de en önemli alanıdır. Ona göre temel amacı hakikati bilmek olan felsefeyi reddetmek, hakkı reddetmek anlamına gelir ki bu da bir çeşit küfürdür (Çetintaş, 2018: 400).

Kindi'ye göre, felsefenin temel amacı veya en önemli alanı olarak gördüğü hakikat, din içinde geçerlidir. Bilahare dinde de, temel gaye hakikat arayışı olup, buradan bütün hakikatlerin kendisinden çıktığı büyük hakikat olan Hakk'ın bilgisine ulaşmaktır. Böylece hakikat problemi bağlamında felsefe ile din aynı amaç etrafında buluşmaktadır. Tabiatıyla, bu iki alanın çatışması şöyle dursun, bunlar birbirini tamamlayıcı hüviyete sahiptirler. Bu iki alanın birbirini tamamlama meselesi Hz. Peygamberin (sav) kendi sözleri ve Allah'tan aldığı mesajı, akli delillerle doğrulanabilir şeyler olduğunu göstermektedir. Kindi'ye göre akli reddedip nakli savunular, felsefe gereklidir veya gereksizdir diyebilir. Eğer gereklidir derse, onu öğrenmeye heveslidir denilebilir. Zıddını derse, bunu ispat etmeleri ve sebebini açıklamaları gerekir. O zaman, sebepleri açıklamak ve ispat onları felsefe yapma fiiline götürecektir. Dolayısıyla her iki durumda da felsefe zorunlu olacaktır. Kindi'nin kullandığı bu delili ilk kullanan kişi ise Aristo olmuştur (Bayraktar, 1988: 180; Çetintaş, 2018: 401).

Diğer bir uzlaştırıcı filozof Farabi, din ile felsefe arasındaki uzlaştırmayı nübüvvet ve filozofluk anlayışına dayandırarak açıklar. Ona göre esasen gerçek filozof ile peygamber arasında hiçbir fark yoktur. her ikisinin de gayesi insanlara dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaktır. Ancak filozof kendi gayretiyle peygamberden Allah'a yaklaşımda kesbi bir çaba harcadığı için usulen bir üstünlük göstermiştir. Yoksa illa da kategorik olarak filozofun peygamberden üstünlüğünü iddia etmemiştir (Bayraktar, 1988: s.181).

Farabi, bu noktada iyi anlaşılmadığı için birçok tenkide uğramıştır. Halbuki Farabi, peygamberliğe herhangi bir noksanlık getirerek açıklamalarda bulunmamıştır. Farabi bu dengeyi sağlamada peygamberlik mertebesine yücelterek peygambere eşitlemiştir. Yoksa peygamberi, sıradan bir filozofa indirgemek olarak anlaşılamaz. Buradaki önemli bir nokta, Farabi'nin filozoftan ne anladığına bağlıdır. Ona göre peygamber denilen kişi, adeta mutasavvıfların veli dedikleri kişiyle belli bir noktadan sonra aynı kişidir. Bu bakımdan Farabi, kendinden sonra gelen önemli Vahdeti Vücutçu İbn Arabi gibi sufi filozofların peygamberlik ve velilik anlayışlarında da etki etmiştir (Çetintaş, 2018: 403).

Son uzlaştırmacı filozof olan İbn Rüşd'ün konuyla alakalı yorum ve görüşlerine geçmeden önce onu etkileyen Endülüslü filozof Batalyevsi'nin bazı görüşlerinden bahsetmek yerinde bir adım olacaktır (Çetintaş, 2018: 405).

Batalyevsi'ye göre, din ve felsefenin her ikisi de Tanrı hakikatinden bahseder. Gayeleri insanı, hem bu dünyada hem ahirette saadete ulaştırmaktır. Dolayısıyla ikisi arasındaki münasebet, “özbeöz kardeştir”. Dolayısıyla İbn Rüşd'ü etkileyen filozofun bu sözü “sütkardeş” şeklinde İbn Rüşd tarafından devam ettirilmiştir. Batalyevsi'ye göre bu iki kardeş, aynı hakikati ifade ederken, farklı metot kullanırlar. Felsefe, mantıksal deliller ve düşünceyi esas alırken, din ise, ikna ve tahayyül yolu ile gerçeği göstermeye çalışır. Bu noktayı nazardan felsefe, akli sağlam ve anlayışı güçlü olanlar için delil ve düşünce yoludur. Din ise, akli kuvvetli olmayanları ikna etmeye yarayan yoldur. Bu iki kılavuzun, birbiriyle çatışması veya birinin diğerinden bariz şekilde üstün olması mümkün değildir. Nitekim ikisinin de hedefi aynı olup, sadece hitap tarzı ve metotları farklıdır. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere o, insanı: akli sağlam olanlar ve akledilirleri bilenler şeklinde ikiye ayırır. Filozoflar, akli delillerle ve mantıki kıyaslarla gerçeğe ulaşmak isteyen akıllı insanlardır. Diğer insanlar ise sadece dinin hitabına muhatap kesimdir (Çetintaş, 2018: 406). Batalyevsi'nin bu ikili ayrımı Vedantistlerin yapmış olduğu: “halk dini ve yüksek din adamı dini” şeklindeki ayrımı hatırmıza getirebilir. Nitekim bunların halk diniyle kastettiği, rutin ibadetler, önemli günler ve geceler; yüksek din adamı diniyle kastettiği ise Tanrı-evren-varoluş gibi yüksek ilim ve birikim gerektiren konularla meşgul olmalarıdır.

Batalyevsi'nin konuyla ilgili görüşlerini daha sonra İbn Rüşd yeniden ele almıştır. İbn Rüşd'e göre bazı kesimler, felsefi konuları incelerken hataya düşebilirler: doğuştan akli zaafiyete sahip olanlar, iyi bir metot takip etmeyenler, akli düşüklük içerisinde olanlar ve iyi rehber bulamayanlar. İbn Rüşd' göre, bu tür örnekler var diye, gerçek anlamda felsefe yapan filozofları felsefe yapmaktan menetmek, uzun süre susuz kaldığı için kendisine verilen su boğazına durup ölen kişinin örneğini tüm insanlara uygulamaya benzer. Benzer şekilde insanlar felsefe yaparken kendi özel halleri nedeniyle hataya düşebilir. Bu arızı bir durumdur. Düşünmek veya felsefe yapmak ise insan için zaruri bir iştir. Bunun gibi hatalı durumlar yalnızca felsefeyle ilgilenenlerde değil, fıkıh ilmi başta olmak üzere, diğer ilim dallarıyla ilgilenenlerde de görülebilir. Asıl olan şey, furuata feda edilemez ve akli kullanarak felsefe yapmak insan için asli bir gerekliliktir (Çetintaş, 2018: 408).

Görüldüğü üzere din ve felsefe ya da akıl ile naklin yalnızca İslam medeniyetinde değil diğer medeniyetlerde de mevzu bahis olduğu dile getirilmiş ve bu durumun gayet normal olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte filozofların tutumunun gayet isabetli olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Nitekim din ile felsefe konu ve gaye bakımından aynıdır ve birbirini tamamlayıcı özelliklere sahiptirler.

3.MUHAMMED İKBAL'DE FELSEFİ DÜŞÜNCE

3.1.İkbal'in Felsefesinin Teorik Boyutu

3.1.1.Felsefenin Lüzumu

Felsefe; ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji üzerine sorgulayıcı ve düşünsel bir etkinliktir. Bu çerçevede Muhammed İktal'in felsefeyle tanışması başka bir ifadeyle rasyonel felsefeyle yakın ilişkisi, felsefe tahsili ve Avrupa eğitimi sayesinde olmuştur. Zira içinde doğup büyüdüğü ve aşına olduğu Hint Alt Kıtası'nda etkin olan, Budizm ve Hinduizm'in kültür ve felsefesi mistisizmden ibaretti. İktal'i, Avrupa'daki İktal ve Hint Alt Kıtasındaki İktal diye iki şekilde değerlendirmek yanlış olmaz kanaatindeyiz. Nitekim o, Avrupa'daki İktal olarak 1907 yılında Münih Üniversitesindeki doktora tezi olan *İslam Felsefesine Bir Katkı* isimli eserinde tasavvuf, rivayetçi gelenek ve mistisizme karşı tepkili olduğunu görmekteyiz. Hint Kıtasındaki İktal olarak ise *Cavidname*, *Cebrail Kanadı*, *Şarktan Haber*, *Benliğin Sırları* gibi eserlerinde özelden Batı düşüncesine genelde ise felsefeye karşı tepkilerinin yoğunlaştığını görmekteyiz.

İktal'e göre Müslüman filozoflar, yabancı felsefi terminolojiyi kendi dillerine çevirirken, zaten karmaşık olan terimleri daha da karmaşık hale getirmişlerdir. Onlar bu terimlerin ne Kur'an-ı Kerim içinde kullanılan formlarına ne de Arapça sözlüklerdeki literal anlamlarına bakmışlardır. Filozoflar, çeviri işlemini yaparken Greklerin ve Veda yazarlarının verdiği anlamları aktarmışlardır. Böylece çözülmesi basit olan problemler daha da zorlaşmıştır (Raşid, 2006: 150). İktal'e göre felsefi yöntemin dine uyarlanması mümkün görünmemektedir. Çünkü rasyonel sorgulama işlevi, 'nihai hakikat'e ulaşabilmek için iki seçenekle karşı karşıyadır; reddetmek ya da kabul etmek. Oysa İktal'e göre dinin özü inançtır. Dolayısıyla ona göre felsefe, Müslümanların bakış açılarını genişletmesine rağmen Kur'an'ın görüşlerini göz ardı etmiştir (İktal, 2018b: 20,23). Bu sebeple o, felsefenin, dine uzak olduğu kanaatinde dir:

Dine gerçekten uzaktır felsefe,
Aşk ve şevklerden uzaktır felsefe!
Halka rehber, tatlı dil dökmüş bilin,
İstemiş, gelsin kurulsun taze din! (İktal, 2010: 400).

İktal'e göre ilk dönem Müslümanlar Yunan felsefesinin İslam ruhuna aykırı olmadığını zannetmişler. Lakin kutsal kitabı, Yunan felsefesi nazarından incelemeye aldıklarında ise başarısız olmuşlardır (İktal, 2018b: 159). Dolayısıyla o, salt aklın ışığında dini buyrukların yorumlanmaması gerektiği kanaatinde dir. Bir şiir dizesinde bu hususla ilgili net olarak fikrini beyan etmiştir:

Felsefecilik, benliğin İslamsızlığıdır
Kelimlik benliğin gizli sırrıdır.
Anlatayım sana sultanlık ve dervişlik ilmini
Fakirlikte benliğin bekçiliğini yapmaktır (İktal, 2015: 107).

Görüldüğü üzere İktal, felsefenin dine uyarlanmasına sıcak bakmamıştır. Buradan İktal'in felsefeye karşı olduğu sonucunu çıkarmamalıyız. Kaldı ki felsefe karşıtı biri olsa *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Anlamlandırılması* adlı eserinde -ki bu eser felsefi bir savunmadır- felsefenin kabulünü şu şekilde ifade etmezdi: "Felsefi düşüncede kesin olarak neticeye ulaşma diye bir şeyin olmadığı unutulmamalıdır. Bilgi birikimi arttıkça, yeni düşünce alanları açıldıkça, bu konferanslarda ortaya konulanlardan farklı, muhtemelen daha esaslı görüşlerin tezahür etmesi de mümkündür." (İktal, 2018b: 19). İleride de göreceğimiz üzere o, dünyanın felsefesinin bugünün bilim ve fenni, yarının bilim ve fenninin bugünün felsefesi olduğunu bilmekte ve inanmaktadır (Tevfik, 1997: 67).

3.1.2. Din Tasavvuru

Düşünürümüz, dini yaşamı üç dönemde incelemektedir. Bunlar, inanç, düşünce ve marifet evreleridir. İlk dönemde, dini yaşam, bireyin veya bir toplumun, rasyonel bir anlayış olmaksızın, emirlerin nihai anlamı ve amacını koşulsuz bir hüküm olarak kabul

etmesi gereken bir disiplin biçimi olarak ortaya çıkar. Bu tutum, bir halkın sosyal ve siyasi tarihinde büyük ve önemli sonuçları beraberinde getirebilir, ancak bireyin içsel büyümesi ve genişlemesi söz konusu olduğunda çok fazla sonuç getirmez. Bu disiplin içinde tam manasıyla itaat ve teslimiyet, rasyonel bir anlayış ve otoritenin nihai kaynaklarını anlamlandırma yoluyla ilerler. Bu dönemde dini yaşam, kendi özünü bir tür metafizik temel içinde arar; dolayısıyla ikinci evrede bu düşünce kendisini evrenin bir parçası olarak Allah ile mantıksal açıdan tutarlı bir görünüm arayışından müteşekkil kabul eder. Üçüncü dönemde metafizik ile doğrudan temasa geçme arzusu beslemeye koyulur. Bu aşamada din, yaşamın ve iktidarın kişisel manada benimsenme meselesi haline gelir; ayrıca birey, kendine has özgür kişiliğine ulaşır. Birey din kurallarından uzak kalarak kendini kurtaramaz, tam tersine, kendi bilincinin derinliklerinde bu kuralların kaynağını keşfederek öz bilincine nail olur. Hz. Peygambere nazil olduğu gibi, bir mümine de nazil olmadığı takdirde, kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'i anlamlandırmak mümkün değildir (İkbal, 2018b: 215).

İkbal, zihnindeki din algısını kendi söylemi ile “yüksek düzeyde şiir” kıyası ile ortaya koyar ve çıkış noktası şudur:

Şiirsel ilhamın getirdiği türden bilgi, aslında bireysel nitelik taşır. Yani, mecazi, muğlak ve belirsizdir. Bunun daha gelişmiş biçimi dediğimiz din ise şiirsellikten daha da yükseğe çıkar. Bireysellikten topluma doğru hareket eder. Nihai Hakikat'e yönelik tutumunda, insana dair sınırlamalara karşı durur. İnsanın iddialarını genişletir ve gerçekliğin doğrudan görüntüsünden daha az bir şeyle sınır kalma ihtimalini de ortadan kaldırır. İkbal, dinin temelini ise imana dayandırır: “dinin özü inançtır ve sanki bir kuş gibi, inanç da izi takib edilemeyen yolunu akılla gözetim yapmadan bulur (İkbal, 2018b: 20).

Dini inancın salt bir duygudan çok daha fazlası olduğunu belirten İkbal, Whitehead'in vurguladığı önemli bir noktayı şöyle dile getirir: “Din, bir öğreti veya doktrin olmak bakımından öyle kapsamlı ve genel hakikat sistemidir ki içtenlikle ele alındığında ve canlı şekilde irdelendiğinde, bireyin karakterini dönüştürme kudretine haizdir.” (İkbal, 2018b: 21).

Muhammed İkbal, İbn Rüşd'ün “felsefe ve din süt kardeşir” sözünü, Whitehead'in ifadesiyle daha da genişleterek şöyle devam etmiştir; “Dinin asırları rasyonalizmin asırları olmuştur.” (İkbal, 2018b: 21). Nitekim inançları rasyonelleştirmek, felsefenin din üzerindeki üstünlüğünü kabul etmek demek de değildir. Felsefenin hiç şüphesiz, dini unsurları yargılama salahiyeti vardır. Burada İkbal'in yargılamadan kastı “sorgulamadır.” Nitekim eleştiri anlamında kullanılmamıştır. Ancak yargılanacak şey, kendi şartları dışında sadece felsefi yorumlara boyun eğmeyecek niteliktedir. Felsefe, din hakkında yargı ve yorumlarda bulunurken, dini bakış açılarına kendi bulgularından daha aşağı kapsamda yer veremez. Din, kısmi bir telakki meselesinden ibaret değildir. Din sadece düşünce veya amel de değil, bütün insanlığın külli bir ifadesidir. Bu perspektiften felsefe, dini, değerlendirmeye aldığı dinin merkezi konumunu tanımak zorundadır. Ancak felsefenin yansıtıcı sentezleme sürecinde dini odak noktası olarak kabul etmekten başka seçeneği yoktur. Ayrıca düşünce ve sezginin birbirine karşı olduğunu varsaymak için herhangi bir makul sebep de yoktur. Bunlar aynı kökten gelir ve birbirini tamamlar. Felsefe mutlak hakikate kısım kısım ulaşır, din ise tamamına haizdir. Her ikisi de yaşamdaki işlevlerine uygun hakikatin ilham ve vizyonlarının arayışı içindedir (İkbal, 2018b: 22).

İkbal'in bu gözlemi, Doğu ile Batı'da bazı dini düşünürlerinin, haklı olarak işgal ettiği yüksek mevkielelerinden indirdiği akli tekrar eski yerine koyma çabasıdır. Ancak İkbal, aynı zamanda şunu da belirtmiştir ki, akli eski yerine oturtmasındaki çaba, felsefenin dinden üstün olduğu anlamına gelmemelidir. İkbal'e göre felsefe, dini değerlendirme yetkilerine sahiptir. Ama ne var ki değerlendirilen şeyin niteliği öyledir ki, bu, ancak kendi şartlarına göre felsefe tarafından değerlendirilebilir. Felsefe, din hakkında ahkam keserken, verileri arasında buna daha aşağılarda bir yer veremez. Din, kısmi bir sorun değildir. Bu yalnız bir düşünce, bir duygu veya bir hareket de değildir. Bu insanın tümünün bir ifadesidir. Bu nedenle felsefe, dini değerlendirme

durumundayken, merkezi konumunu kabul etmelidir ve bunu düşünsel sentez sürecinin odağı kabul etmekten başka çaresi olmadığını da bilmelidir (Kayani, 2002: 50).

İslam'da rasyonel esas ve hususların araştırılmasının Hazreti Peygamber'in bizzat kendisiyle başlamış olabileceği düşünülmektedir. Onun sürekli yaptığı duası şuydu: "Ey Rabbim! Hakk'ı hakikat olarak bana bahşet ve her şeyi hakikatle göster." Bu husus daha sonra gelen gerçek tasavvuf ehli ile mutasavvıflar haricindeki rasyonalistlerin kaleme aldığı eserlerinin yanı sıra kültür tarihinde de geniş bir yer tutar (İkbal, 2018b: 22).

İlk dönemdeki kelimelerle meşgul olan talebelerin Kur'an-ı Kerim'i anlamlandırmayı antik Yunan düşüncesi ışığında yapmaları İkbal'e göre kutsal kitap göz ardı edilen bir husustur. "Yunan felsefesinin Müslüman düşünürlerin bakış açısını önemli ölçüde genişlettiği, ancak tüm bunların Kur'an-ı Kerim görüşlerini göz ardı ettiği" fikrini savunan İkbal, Aristoteles ve İbn Rüşd'ün savunduğu *Faal Aklın Ölümüsüzlüğü Doktrini'ne* karşı çıkan, görüşlerini *felsefi şüphecilik temeli üzerine tesis eden* Gazali tarafında yer alır. İkbal'e göre Aristoteles tarafından ortaya atılan ve İbn Rüşd'ün savunduğu felsefi sistemde insan benliğinin değeri ve kaderine dair hususlar Kur'an'la zıtlık içindedir. İkbal'e göre Yunan diyalektiğini daha yapıcı tarzda kullanan zümre Eş'ariyye ekolüdür. Çünkü onlar Yunan Diyalektiğini Kur'an'ın anlaşılması noktasında değil de sünni anlayışın savunulması noktasında kullanmıştır. Mutezile ekolünün ise dinin sınırlarını felsefe ile daralttığını savunur (İkbal, 2018b: 23-24).

Filozofumuz bu dünyada şahsiyet kazanma ve şahsiyeti ahirette korumayı kabul edenin din olduğunu savunur. Din, ahlaki değerlerin nihai ilkesini egemen olmak ve böylece insanın kişiliğinde yer alan güçlerini yeniden bütünleştirmek için bilinçli bir girişim manasında inkar edilemez hakikattir (İkbal, 2018b: 224).

İkbal, din ve bilimin çatışma durumunun olmadığını savunur. Ona göre dini ve bilimsel süreçlerin nihai gayeleri aynı yöndedir. Din ve bilim her ikisi de nihai hakikate ulaşmayı hedefler. Ona göre, din Mutlak Hakikat'e ulaşmak için bilimden çok daha endişeli ve heveslidir. Hakiki nesnellığe giden yolun her ikisi de, deneyimin saflaştırılması veya tertemiz hale getirilmesi denen süreçten geçer. Bunu anlayabilmek için, gerçek bir olgu olarak deneyimlemeyle, gerçeğin normal olarak gözlemlenebilir davranışının yansıması suretinde içsel doğası kadar önemli olan deneyimleme arasında ayırım yapılmalıdır. Hakikatin iç niteliğinin temel anlamına dair deneyimlemede belli bir kriter ve ölçü gerekir. Bilim alanında, deneyimin manasını gerçekliğin dış çerçevesiyle anlamaya çalışırız. Din alanında ise, deneyimi, Hakikat'in bir çeşit temsilcisi olarak ele alır ve anlamını Hakikat'in içsel niteliğine göre çalışırız. Bilimsel ve dini süreçler birbirine paraleldir. Her ikisi de, aynı dünyanın farklı şekillerde ifadeleridir. Aralarındaki fark, bilimsel süreçte, benliğin bakış açısının kendine münhasır olmasıdır. Dinsel süreçte ise benlik, rekabet eden eğilimlerini bütünleştirerek deneyimlerinin yapay terkiibiyle sonuçlanan tek ve kapsayıcı tutum geliştirir. Aslında birbirini tamamlayıcı mahiyetteki bu süreçlerin niteliği ve amacına yönelik dikkatli bir inceleme yaparsak, her ikisinin de kendi aralarındaki deneyimin temizlenmesine yönelik olduğu görülebilir (İkbal, 2018b: 231).

İkbal, dini anlamlandırmada ve tecrübe edinmede salt aklın yetersiz olduğuna kanaat getirir. O, dini öğretinin ve bilginin kaynak olarak desteklenmesinde aşkı, gönlü ve sezgiyi ön plana çıkartmıştır.

Dine kuvvet üzre, kaynaktır gönül,

Dostluğun öz mucizesiymiş dinde bil!

Din kitaptan öğrenilmez, aşıkâr;

İlmi hikmettir kitaptan, din, nazar! (İkbal, 2010: 426).

3.1.3. Tanrı Tasavvuru

Bir çok düşünür, din ve felsefi sistemlerin merkezi konusunun Tanrı olduğu kanaatindeydi. Bu sistemler nasıl bir Tanrı tasavvuruna sahiplerse ona uygun düşen bir evren, insan, bilgi, değer, toplum, sanat vs. anlayışı geliştirmişlerdir. Bu nedenle herhangi bir varlık alanına dair yapılacak derin bir araştırma veya arzulanan yüksek bir şuurlu düzeyi, o alanın dayandığı Tanrı tasavvurundan hareketle ortaya konulabilir. Bu

durum İktbal içinde geçerlidir. Gerçi İktbal salt Tanrı'ya dair bir spekülasyonu değersiz ve anlamsız bulur, bir başka ifadeyle Tanrı'nın varlığı ve etkilerini, var olan organik bütünlüğünde aramamız gerektiğini söyler (Peker, 2012: 149).

İktbal'e göre Tanrı'yı ve evreni birbirinden ayrı şekillerde ele almak mümkün değildir. Tanrı ve evren, sonsuz bir mekanın boş kabı içerisinde karşı karşıya duran iki varlık değildir. Salt Tanrı üzerinde bir teemmülden hareketle oluşturulacak her türlü anlama çabası sonuçsuz kalacaktır. Çünkü İktbal'e göre evren, Allah'ın görünen tarafıdır ve simgesidir. Bu bağlamda İktbal'in, süreç teolojisine göz atmak yerinde olacaktır (Peker, 2012: 150).

Süreç Teolojisi, diğer bir ifadeyle Süreç Felsefesi 20. Yüzyılın başlarında Whitehead ve Hartshorne gibi birtakım düşünürlerin bir araya gelerek vücuda getirdikleri felsefi sistemin adıdır. Bu düşünürler Tanrı'nın hem aşkın hem de evrenle olan sıcak münasebetini kaybetmemesini savunurlar. Felsefe ve Din literatüründe bu akıma panenteizm denir (Küçükalp, 2012: 304).

Süreç teolojisine göre Tanrı bir yandan değişmeyen ve dünyevi olandan etkilenebilen bir karakterde olduğunu kabul etmekle diğer yandan ise zamansal, değişken ve etkilenebilir olduğunu kabul eden bir karakterde olduğunu iddia etmektedir. Bu akımın sloganı ise "her şey bir akış içerisinde." Böylelikle Tanrı bir yandan evrendeki sürece dahil veya sürecin içerisinde diye düşünülerek, diğer taraftan zatı itibarıyla yarattıklarına hiçbir şekilde benzemeyen ve aşkın bir varlık olarak düşünülerek Tanrı'nın aşkınlığı da muhafaza edilmiş olur. Gerçekten de süreç nazarından bakıldığında, Tanrı hem zamanın içinde hem dışında, hem mutlak hem göreceli, hem değişmeyen hem değişen, hem sınırsız hem sınırlı olmak durumundadır. Diğer bir ifadeyle Tanrı, soyut, mutlak ve değişmez taraflarıyla evreni aşkın; somut, göreceli ve değişen taraflarıyla da evrene içkindir (Küçükalp, 2012: 305).

İktbal'in Tanrı anlayışı Nur Suresi'nin şu ayeti ile anlaşılabilir: "Allah göklerin ve yeryüzünün nurudur. O'nun nuru içinde lamba bulunan bir niş veya hücre gibidir. İşte lamba da bir kandilin içinde bulunmaktadır ki o kandil ise bir inci, bir yıldız misalidir" (Nur: 35). Bu ayette geçen ışık metaforu üç samevi dinde de mevcuttur. Fakat İktbal buradaki ışık durumunu kabul etmekle birlikte farklı yorumlanması taraftarıdır. Işık metaforu, modern bilginin kendisini panteistik yorumlara götüren, O'nun her yerde hazır ve nazır olduğunu değil O'nun gerçekliğini önerdiği anlaşılır. Modern bilim, doğayı sonsuz bir boşluktan ziyade mekan ve zaman kavramlarını karşılıklı ilişki sonucu ilintili olaylar sarmalı olarak görür. Bu zaman ve mekan bir nevi Benlik algısına dair önermeler ifade eder. Kısacası, Cenab-ı Hakk'ın ebediliği veya sonsuzluğu, kapsamı sınırlı veya yoğun değildir. Sonsuz bir dizi silsileyi içerir, ancak ama o silsilenin bizzat kendisi de değildir (İktbal, 2018b: 90-91).

İktbal'in Tanrı-evren ve insan anlayışının çıkış noktası süreç metafiziğidir. Aristo'nun aksine dinamik bir Tanrı ve evren anlayışını öne sürmüştür. O, bu dinamik anlayışa Eş'ari mezhebi düşünürlerinin ortaya attığı atomcu evren görüşünden esinlenerek ulaşmıştır:

El-Eş'ari mezhebinin önde gelen düşünürlerine göre dünya, 'Cevahir' adı verdikleri çok daha küçük parçacıklar olan ve parçalanamayan atomlardan müteşekkildir. Cenab-ı Hakk'ın yaratıcı aktivitesi aralıksız olduğundan, atomların sayısı da sonlu olamaz. Yeni atomlar her an ortaya çıkar ve evren bu yüzden sürekli büyür. Kur'an'ın dediği gibi: 'Cenab-ı Hak, yarattıklarına istediği şeyi ilave eder.' Atomun özü varlığından bağımsızdır. Bu varoluşun, Allah tarafından Allah'a bahsedilen bir nitelik olduğu anlamına gelir. Bu nitelikleri ele almadan önce atom, ilahi yaratıcı enerjisinde olduğu gibi pasif şekilde uykuda gibi yatar; ayrıca atomun varlığı, ilahi enerjinin görünür hale gelmesinden başka bir şey ifade etmez. Bu nedenle özünde atomun hacim olarak büyüklüğü yoktur. mekandan beri olan bir pozisyona sahiptir. Buna göre, atomların bir araya gelip kümelenmeleri neticesinde genişlemiş mekan meydana gelir. Atomizm teorisini eleştiren İbn Hazm, Kur'an-ı Kerim'i referans alarak Kur'an'ın dilinin yaratılış eylemiyle ve yaratılan şey kavramları arasında hiçbir fark gözetmediğini hatırlatır. Dolayısıyla, bir

şey dediğimiz her şey, o zaman, temel doğasında atomik eylemlerin bir araya gelmesiyle teşkil edilmiştir (İkbal, 2018b: 95).

İkbal, hemen hemen aynı görüşlere yakın olan Leibniz'in monadlarından *cevheri* değil de *olay* çerçevesinde hareket etmiştir. Bu iki düşünür'e göre evren, sürekli bir gelişim ve değişim içerisinde. Tanrı da düşünen, bilen, seçen, kudret sahibi ve yaratan bir fert, yetkin bir Varlık'tır. Konuyla ilgili olarak İkbal'in düşünceleri ise süreç metafiziğinin yanında daha ağırlıklı olarak Kur'an görüşlerine isnat ettirilir. Her iki düşünür'e göre dinamizm ortaktır fakat Tanrı-evren ilişkisi bağlamında ise farklılıkları mevcuttur. Leibniz'e göre Tanrı dışarıdan etki ederken, İkbal'e göre Tanrı, evren ile, başka bir ifadeyle evren, Tanrı'nın davranışı ve etkileridir.

Dindar ve geniş ufuklara sahip bir Müslüman olan İkbal, tapılması gerekenin yalnızca Allah olduğuna inanır. *La ilahe illallah* lafzının Müslümanın aktif, çalışkan, dinamik ve başarılarının kaynağı olarak yansıması bu inancın doğal bir tezahürdür. "İl" kelimesi İkbal için, Allah'ın dışındakilerin hepsini kesip atan bir kılıç olarak anlam ifade eder. Bu kelime Arapça yazıldığı zaman gerçekten de kılıca benzediği fark edilmiştir (Schimmel, 2012: 55).

Allah, insanın mantığı, tahayyül yeteneği, soyut veya somut cisimlerde hiçbir şekilde tasvir edilemez. Fakat Kur'an-ı Kerim'de "Allah" ismiyle açıkça tecelli etmiştir. O kendini "nur" olarak sıfatlandırmıştır. Bu "nur" kelimesi ise İkbal tarafından "mutlaklığı anlamında" anlaşılır. Kaldı ki onun cismen hazır ve nazır olduğu manası çıkarılamaz. İslam ilahiyatı, sınır ihtiva ettiğinden dolayı Allah'ın "şahıs" olarak isimlendirilemeyeceği hususunda sürekli ısrar etmiştir. İkbal ise "tanrısal deniz", "Allah'lığın sahrası" ve "ilahî hiç" gibi mecazları kullanan ebedilik mistisizmine karşı Allah'ın zat'lığı hususunda ısrar etmiştir. İkbal, Allah'ın sıfatlarından Hayy ve Kayyum sıfatlarına daha dikkatli şekilde eğilmiştir. Çünkü Hayy ve Kayyum olan "Allah her gün yeni bir eserde" dir. İkbal için bu sıfatlar insanlar nazarında dikkate alınması gereken bir husustur. İkbal, Müslümanların, Allah'ın bu faaliyetini örnek almalarını istemiştir. İkbal bu noktada Allah'ın "ego"sı olduğu tezini ileri sürmüştür. Elestü bi Rabbikum hitabıyla Allah, ilk defa insanla bir diyalog başlatmış ve şu ayet ile de diyalogun devam ettiğini ileri sürmüştür: "Beni çağırın ki, ben de size cevap vereyim" (Mümin: 62). Bilhassa İkbal, Allah'ın "ilk sebep", "Vacib-ül vücud" gibi felsefe literatürdeki kavramlarla izah etme çabalarından uzak durmuştur. O, Allah'ı, Kur'an-ı Kerim'deki sonsuz yaratıcı, Peygambere vahiy eden Allah olarak telakki etmiştir (Schimmel, 2012: 56-57).

İkbal'e göre Mutlak Ego, her şeyi kapsar. Bununla birlikte dünyayı da en küçük atomlardan başlamak üzere sonsuz sayıdaki küçük egolardan meydana getirmiş ve kendi varlığında tutmuştur. O beşeri Ego'yu evrenin içinde olmazsa olmaz olarak telakki eder:

Sen geceler yarattın, bense mumlar yarattım

Kilinden de yaptım kadeh öylece!

Yabanlar ve dağlar yarattın ya sen

Hıyaban ve bağlar, yapan şimdi ben (İkbal, 2018a: 77).

Buradaki insan egosu kemale erişmek hususunda İkbal'in anlatmak istediği şeydir. Nitekim insan da Tanrı misali egoya sahip ve yapma ve yaratma konusunda Tanrı'dan esinlenmektedir.

Muhammed İkbal'in eserleri kronolojik olarak değerlendirildiği takdirde, Tanrı anlayışının bariz şekilde değiştiği görülür. Zira gençliğinde mevcut olan panteist düşüncelerinden vazgeçerek zamanla Allah'ın şahsiyet olduğuna kanaat getirmiştir. İkbal'e göre, Tanrı, bir Ego'dur ve onun şahsiyet oluşu Kur'an'da kendisine verilen "Allah" isminden ve İhlas suresinin tavsiflerinde belirmektedir. Hatta Nur suresinin 35. ayeti, çok defa Allah'ın gayri şahsi varlığına işaret edilmek üzere kullanılmıştır. Işık sürati bizce, der İkbal, "Malum olan en yüksek sürat olduğu için bu nur remzi, Allah'ın her mekanda bulunmasını değil, mutlak olmasını ifade etmektedir." (İkbal, 2014: 35). Dolayısıyla İkbal'intespit ettiği ışık hızı kavranabilecek en yüksek hızdır.

İkbal felsefede Tanrı'nın varlığını ispatta kullanılan çeşitli delilleri sert bir şekilde eleştirir. İkbal, bu delilleri aşırı retorik ve yüzeysel bulur. Ayrıca Yunan felsefesindeki statik Tanrı mefhumuna kapı aralamaları münasebetiyle bu delilleri

reddettiği görülmektedir. İktbal'e göre, kozmolojik delil hakikaten sonluyu kaldırmakla sonsuzu onaylamaya çalışmaktır. Gerçek sonsuz sonluyu dışarıda bırakamaz. Sonluluğunu yok etmeden onu kendi kapsamına alır, varlığını açıklar ve kanıtlar. Onun için, der İktbal, sonludan hareketle sonsuza varmaya çalışan kozmolojik delil ortaya konduğu şekliyle akıl ve mantık açısından büsbütün anlamsız, çürük ve saçmadır. Buna göre bu ispat, iflas eder. İktbal, teleolojik delilin temelini oluşturan analogiyi yanlış bulur. Bu bağlamda bu delil, hiçbir değer taşımaz; zira sanatkar bir insanın işi ile tabiat olayları arasında hiçbir benzerlik yoktur. Bir sanatkar, malzemesini seçip onları tabii bağları ve durumlarından ayırmadan tasarladığı eseri meydana getiremez. Oysa doğa, tamamen birbirine bağlı parçaları olan bir nizamdır. Bu bakımdan, doğanın ameliyeleri, malzemesini değişen bir ayrıma ve tamlığa dayandırır. Kozmolojik delili de eleştiren İktbal, ontolojik delille de Tanrı'yı yorumlamanın güçlüklerine değinir Aslında Ontolojik delil felsefede "petitio principii"/Hiçbir delil ileri sürmeden bir görüşün doğru olduğunu iddia etmek/olarak bilinen yanılgıdır. Çünkü bu yöntemle göre ispat edilmesi gereken iddia bir emri vaki/oldu-bitti/ olarak kabul edilir. Ve kavramsal bir şey gerçekle eşdeğer tutulur (İktbal, 2018b: 51-52). Görüldüğü üzere İktbal, mezkur delilleri yeterli görmemektedir. O, Tanrıyı, mistik ve manevi olarak tasavvur ve telakki ettiği için bu manada anlaşılması gerektiğinin altını çizer.

Bu bağlamda Muhammed İktbal'in Tanrı anlayışının süreç felsefesinde değeri görülmüş olur. Değişmeyi aramak, hatta zihnen ve hissen onun hasretini çekmek ayrı şey, değişmeyenden değişeni, Bir'den çoğu çıkarmak, her ikisi arasında tutarlı ve doyurucu bir münasebet kurmak ve bu yolla hem değişmeye, hem de istikrara hakkını vererek problemleri çözmek daha ayrı bir şeydir. Değişme ve süreklilik aynı realitenin iki ayrı vechesi durumundadır. Biri olmadan öteki ne düşünebilir, ne de araştırabilir. İşte içinde yaşadığımız yüzyılda kaynağını Henri-Louis Bergson ve Alfred North Whitehead gibi düşünürlerde bulan Süreç Felsefesi böyle bir anlayıştan yola çıkmaktadır. Bizi burada asıl ilgilendiren, bu felsefenin fizikten biyolojiye, tarihten sosyoloji ve psikolojiye uzanan çeşitli kolları ve etkileri değil, onun Tanrı anlayışının belli başlı bazı özellikleridir (Gülmez, 2008: 13-14).

Muhammed İktbal'in Mutlak Ego'su, Whitehead'in süreç metafiziğinin somutlaşma sürecinin ilkesine yakın görünür. Zira ona göre Mutlak Ben her şeyi kapsar niteliktedir, kainatta Tanrı'nın davranışı, Tanrı'nın etkileri ya da Kur'an'ın ifadesiyle Sünnetullah'tır. Bu da, Tanrı ile evren arasında organik bir bağ olduğunu kabul etmektir. İktbal'e göre, klasik İslam inancında da egemen bir anlayış olan evrenin Tanrı tarafından önceden belirlenmiş olduğu fikri Kur'an'ın anlayışına uygun düşmemektedir. Tanrının hayatındaki her saniye yeni, orijinal ve gerçektir, önceden bilinmeyen durumlardır. İktbal bu fikrine dayanak olarak Kur'an'ın: "Göklerde ve yerde bulunanlar, (her şeyi) O'ndan isterler. O, her an yeni bir ilahi tasarruftadır." (Rahman: 29). ayetini göstermektedir. İktbal'in Tanrı algısı onun evren anlayışına ışık tutar. Zira İktbal, Evren'in son haline gelmediğini ve geleceğin tamamının kesinleşmediğini eserlerinde dile getirerek, eğer böyle olmasaydı yaratma sözcüğünün de bir anlam ifade etmeyeceğini söyler (Gülmez, 2008: 14).

3.1.4.İlimlere Bakışı

İktbal, görüşlerini oluştururken öncelikli olarak Kuran ve sünnetten beslenmiştir. İslami kaynakların yanı sıra bilim ve felsefeden de yararlanmış. Değerlendireceğimiz bu kısım önemli bir noktadır ve İktbal'i Doğu ile Batı ayırımına itmiştir. Nitekim İktbal müsbet ilimlerin neticelerini incelemesi, maneviyatı gözardı eden sonuçların yarar sağlamayacağını, her şeyi akla dayandırma anlayışını boş ve yararsız görerek reddetmektedir. Onun sırf kayıtsız ve yönlendirilmemiş akli düşüncüyü kötülemesi, dolaylı yoldan Batıcılığın yani Batı Rasyonalizminin ulaşmış olduğu sonuçların tenkididir. Buna rağmen o Batı düşüncesi karşısında saygılı, karşılaştırmacı aynı zamanda bağımsız tavır takınmayı tavsiye etmektedir. İktbal'in bu sentezci tutumu kendisini bu hususta diğer entelektüellerden ayıran ve önemli kılan amillerin başında gelir. Burada sentezci oluşunun manası yukarıda ifade edildiği üzere Kur'an ve İslam esaslarını Batı ilminin verileri ile açıklamasıdır (Türer, 1992: 6). Bunun yanında Batı'da yetişmiş

olması onu, Batı kültürüne karşı tavrı almasına sebep olmuştur. Çünkü dikkatli olunmaz ise İslam kültürü ile bağdaşmayan bir kültür toplumsal ahlaki normlarda onulmaz yaralar açma potansiyeline sahiptir.

İnsanın görevi Allah'ın alametlerini düşünmek ve bu şekilde varlığın dilini çözmektir. Gaye, yaşamın realist bir biçimde düzenlenmesini sağlayacak bir dayanağı bulmaktır. İktbal, Kuranın aksiyon ve ferdi gayret üzerinde ısrarla durmasını, ruhun yüceltilmesini iyi kavrayıp analiz etmiştir. Kur'an'ın böylece tasvir ettiği şahıs Hz. Peygamber'dir. İslam peygamberinin hayatı da hem düşünce adamı olması hem de aksiyon adamı olmasıdır (Türer, 1992: 4).

Nitekim Allah'ın Resulü "besikten mezara kadar ilim öğrenmek kadın-erkek herkese farzdır" diyerek aktif bir birey olmamızı istemiştir.

İktbal, felsefe ile dinin konularını anlama ve açıklık getirme hususunda dini ilimleri amaç, pozitif ilimleri ise araç olarak kullanmıştır. O'na göre bilginin kaynağı doğa, tarih ve nesnel mistik tecrübelerdir. Bu sebeple İktbal, dünyanın kapılarını dinin anahtarıyla açmaya çalışmıştır. Veya açmaya çalışan biridir denilebilir (Schimmel, 2012: s.91). Bu noktada mistik tecrübeyi bilgi kaynağı olarak nesnel bir durum olduğunu ileri sürmesi elbette tartışma konusu olabilir. Bu konu, insan ve benlik ile yakından ilişkili olması münasebetiyle İktbal'in, insan hakkındaki görüşleri altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Bunlara ek olarak İktbal, müspet ilimleri dini anlamlandırmada araç olarak kullanmış ve dünyanın kapılarını dinin anahtarıyla açmaya çalışmıştır. Tanrı ve evren gibi felsefenin başlıca sorularını matematik ve fizik yasaları ile destekleyerek açıklamıştır. O'nun için müspet ilimlerin öncelikli görevi evren ve doğa yasalarını açıklaması değil, dini anlamlandırmaktır. Örneğin değişen, gelişen ve genişleyen evren teorisinin desteğini Einstein'ın fizik ve matematik teorilerinde bulur (İktbal, 2018b: 62). O, doğanın boş ve durağan olmadığını, karşılıklı ilişkileriyle zaman ve mekan kavramlarını ortaya çıkaran birbiriyle ilintili olaylar sarmalı olarak gören modern fizik biliminin açıklamasını aynı bakış açısıyla şöyle değerlendirir:

Modern bilim, Doğa'yı sonsuz bir boşlukta yer alan durağan bir şey olarak değil, karşılıklı ilişkileriyle mekan ve zaman kavramlarını ortaya çıkaran birbiriyle ilintili olaylar sarmalı olarak görmektedir. Aslında bu, mekanın ve zamanın, Nihai Benlik'in yaratıcı aktivitesini ortaya koyan düşünceler olduğunu söylemenin başka bir yoludur. Mekan ve zaman, sadece matematiksel alanımızın ve zamanımızın bir parçası olarak, kısmen zuhur etmiş Benlik algısına dair önermelerdir. O'nun ötesinde ve Yaratıcı faaliyetinin dışında, diğer benliklere atıfta bulunarak, O'nu bir kapsama sığdırmak için ne zaman ne de mekan söz konusu olamaz (İktbal, 2018b: 90-91).

Burada İktbal, modern bilimin mücadelecisi ve evrendeki hareketliliği neden-sonuç ilişkisi bağlamında hesaplanmanın Allah'ın her an ve sürekli gelişen *yaratma* sıfatını anlattığı başka bir yol olarak görmektedir.

İktbal'in psikoloji ilmini farklı bir boyutta kendine has yorumuyla ele alması ise takdire şayandır. O, Batı'nın analitik psikoloji ile Doğu'nun pratik meditasyon teknikleri ve deruni tecrübelerini bir araya getirmeye çalışmıştır. O, Batı Psikolojisinin eksikliğini, bilincin bütüncül ve monistik olarak ele alınması durumunu, insanın bütünü ele almada başarısız olmasına bağlamıştır. İktbal'in psikolojiden beklentisi ise kişinin düşünceleri ile yaşamını bir bütün olarak değerlendirmesi ve ona rehberlik etmesidir. Bu noktada İktbal, Batı'nın bilim paradigmasının geliştirdiği modern psikolojinin kuru yapısından kurtularak, Doğu'nun beşer anlayış biçiminden ve mistik yaklaşımlardan da yararlanarak yeni bir insan anlayışını savunmuştur. Psikoloji literatüründe bu yöneme, Benlik Psikolojisi denilmektedir (Han, 2006: 213-214).

Genel bir kabul görüşü, büyük fikirler ve düşüncelerin sıkıntılı ve zor süreçlerde meydana geldiği yöndedir. İslam toplumlarının sömürüldüğü, ezildiği ve köle durumuna getirildiği yirminci yüzyılın başlarında İktbal, dinamik Müslüman tipolojisini hayata geçirmek için ortaya çıkmıştır. O evrenin sürekli bir değişim, gelişim ve atılım içerisinde olduğunu, aynı şekilde insanında benzer yapıda olduğuna dikkat çekerek

dinamik bir Müslüman kişiliği ortaya çıkarmak istemiştir. İktbal'e göre eğer bir millet şanlı bir tarihe sahip değilse, başka milletlerin övdüğü farklı kültür ve düşüncelerden etkilenmesi kuvvetli muhtemeldir. Bu durumun acı bilançosu ise eziklik ve büyük işler yapmak için kendinde umut olmayan pasif ve niteliksiz nesillerin yetişmesine neden olmasıdır. Bu nedenle o, tarih ilminin ehemmiyetine dikkat çekmek istemiştir.

İktbal, İslam Tarihini doğru okuma ve anlamlandırmada Müslümanların can yeleği olmuştur denilebilir. Geçmişteki askeri, siyasi, ilmi, edebi, felsefi, mimari, sanat vb. başarılarına imza atmış bir geçmişinin olduklarını Müslümanlara tekrar hatırlatmıştır. Müslüman toplumların muazzam başarılarının tarihteki yerine işaret ederek tekrardan bir atılım gerçekleştirmenin zor olmadığını ileri sürmüştür. Nitekim İktbal, bu potansiyelin Müslüman fert ve toplumların kendilerinde bilkuvve halde olduğuna inandırmaya çalışmış, nitelikli bireylerin yetişmesi için de eğitimin gerekliliğinden sürekli bahsetmiştir.

Tarih şuurunun gayet farkında olan düşünürümüz aklın, bilimsel araştırmaların, eğitimin ve ilim öğrenmenin geri plana atılmasının sonuçlarını tahmin edebiliyordu. Uzunca bir din geçmişine sahip olan bir millete seslendiğini bildiği için, din ile bilimin tartışmasının felaketlere yol açacağını da biliyordu. Bu nedenle o dini, bilime değil de bilimi, dine yaklaştırmaya çalışmıştır (Kayani, 2002: 65).

İktbal'in kanaatine göre akılcılık ve bilim son derece ehemmiyet arz etmektedir. Düşünürümüz İslam ümmetlerinin doğanın ve diğer medeniyetlerin karşısında güçlü bir medeniyet kurabilmelerinin tek şartının bu olduğuna kanaat getirmiştir. Dolayısıyla İktbal, birçok reformist düşünürün yaptığı gibi din ile bilimi uzlaştırma, birbirinin tamamlayıcısı kılma, hatta bilimsel düşünce ve araştırmanın dinin ruhuna ait olduğunu ve dinen zorunlu olduğunu gösterme projesini hayata geçirmiştir (Tüzer, 2012: 98).

İktbal, eğitim için gittiği Avrupa toplumlarının ahlaki yönden Doğu kültürüne taban tabana zıt olduğunu görmüştür. Bu durum onu ne hayal kırıklığına uğratmış ne de sevindirmişti. O, Avrupalıların aktif yaşamlarından, bilimsel yeteneklerinden ve bitmek bilmeyen çalışma arzularından etkilenmişti. İktbal, bu durumu kendi toplumu için sentezlemek istemiştir. Nihayetinde İktbal, Avrupa'nın bu değerleri ile Doğu'nun manevi ve deruni boyutunu sentezlemeye karar vermiştir. Neticede modern bilim ve gelişimin İslamlaştırılmasının imkanı üzerine gayretler sarf etmiştir. Bunu gerçekleştirmek için ise köklü bir din reformunun zaruri olduğuna kanaat getirmiştir. Bu kanaatinin ise Rad Suresi 11. Ayetiyle oluştuğunu görmekteyiz. Nitekim diline pelesenk olan ayet mealen şöyledir; "Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirinceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez." İktbal, insanın Tanrı ile tabiatın buluşma noktası olduğuna inanır. İnsan, köklerinin madde itibarıyla tabiata, manevi olarak ise maddenin ötesinde Tanrı'ya bağlıdır. İnsan, Tanrı vasıflarını taşıma cihetiyle faaliyetlerinde Tanrı yansıması görülür. İnsan, kendinde var olan bu Tanrısal vasıflarını geliştirme, değiştirme ve mükemmelleştirme özelliğine muktedirdir. İnsan, bu özelliklerini geliştirmedikçe Tanrıdan uzaklaştığı gibi, mükemmelleştirdikçe de Tanrıya yaklaşabilir. Müslümanlar da bu mükemmelleşme yolunda Batı'dan ilim, deney, çalışma arzusu gibi değerler ile Doğu'dan sezgi, deruni düşünce ve ahlaki kültürünü sentezlemelidir (Kayani, 2002: 72-73).

İktbal, çağdaş bilimsel ilerlemelerin sadece takipçisi olmakla kalmamış, aynı zamanda o Müslüman toplumlara ilim ve bilimin öğrenilmesini şiddetle tavsiye etmiştir. Bu konudaki görüşlerini bir şiirde şöyle dile getirmiştir:

Allah hikmetin hayrının bol olduğunu söylemiştir.

Nerede bulursan elde et demiştir.

Eşyanın bilgisi bir güç kaynağıdır.

Tıpkı, Musa Peygamber'e verilen mucizeler gibi

Bilgi en yüksek göğe ulaşabilir

Ve oradan güneşin ışınlarını getirebilir

Öyle ki, çölde köpükler yaratabilir

Ve denizlerde serap peydah edebilir (Kayani, 2002: 26-27).

İktbal, Müslümanların doğa güçlerine egemen olup semaya uzanmalarını arzular. Isı, ses ve renklerle dolu evrenin insan tarafından fethedilmesini, ihtiyaçlarına göre değiştirilmesini ve şekillendirilmesini beklemektedir. Bu imanın ayrılmaz bir parçasıdır.

İnsan akli ancak bilimsel bilgiyle, fiziksel dünyayı katedebilir. Kendi imkanlarını geliştirmek için, doğanın dilini çözmesi ve ona hükmetmesi, kendisine bağımlı hale getirebilir. İnsanın doğa sırlarını çözmesi ve kendi iç dünyasını ve dışındaki evreni fethetmesi şarttır. Deney, gözlem ve düzenleme modern bilim Kur'an-ı Kerim tekniğidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim derin düşünmeyle tabiatın incelenmesini ve gerçeğin bir simgesi olduğu bilinçlendirmek ister. Milletler ancak evrenin yaratıcısı olan Allah'a sarsılmaz bir inançla bağlı kalarak, bütün ilim ve bilgilere sahip olmak suretiyle, namuslu ve şerefli bir hayat sürebilir. İnsanoğlu, ancak bu şekilde Allah'ın en şerefli mahluku ve yeryüzündeki halifesi olabilir (Kayani, 2002: 27).

İkbal'e göre Kur'an-ı Kerim, *gece ile gündüzün değişimi, gölgelerin uzaması, güneş, ay, insanların renk ve dil farklılıkları* kısacası insanın duygu ve sezgisiyle açıklanan doğa olaylarının tümünde nihai gerçeğin belirtilerini gösterir. Bir müslümanın görevi, bu işaretleri incelemek ve bunlara kör ve sağır gibi davranmamaktır. İkbal'in dikkat çektiği bu nokta evrenin dinamik, betimli ve büyüme gücünde olduğunu, bununla birlikte İslami düşünceyi Yunan felsefesinden ayıran temel noktadır. Çağdaş bilimin deneysel metotları Müslüman bilim adamları tarafından ortaya atıldığı gerçeğini kabul eden İkbal, ilim ve düşünsel gelişmelerle tekrardan ulaşılabileceğine inanmaktadır:

Maddeyi bilmek, Firenk'in mal değil,
Sade icat tat verir bir hal değil
Tetkik etsen, Müslüman yapmış bunu,
Düştü cevher, bizse kaybetik onu! (İkbal, 2010: 432).

Filozofumuz, Batı'ya karşı çok sert eleştiriler getirmesine rağmen Batı'nın bazı yönlerini de derinden takdir etmiştir. İleride de belirteceğimiz üzere o, İngilizlerin çalışma ahlakını, durmak bilmeyen kendilerini yenileme ve hızlandırma alışkanlıklarını takdire şayan bulmuştur. İkbal, Batı'nın ilim ve bilgilerinden faydalanmış ve önemli bir perspektif bilincine Batı sayesinde sahip olmuştur. İkbal, bir zamanlar Batı nasıl İslam dünyasının talebesi olmuşsa şimdi de Müslümanların Batı'nın öğrencisi olması gerektiğini savunmuştur (Mir, 2012: 353).

Düşünürümüz, Batı'yla bir hayli meşgul olmuş, onun gücünü, zayıf yönlerini keşfetmiş, bunları objektif olarak ortaya koymuştur. Ona göre Batı'nın gerçek gücü düşünce ve bilimden ileri gelir. Zayıf yönlerinin merkezi ise, aşk ve gönül dünyasıdır (Tozlu, 2012: 358). İkbal, konuyla ilgili olarak bir şiirinde şu ifadeleri kullanmıştır

Yanlış anlama, biraz deneyip tanı onu,
Batı, akli olgunlaştıran ama kalbi bozan bir yerdir (İkbal, 2015: 54).

İkbal bir şiirinde, bir milletin şan ve şeref kazanması noktasında tek servet olarak ilmi görür. İlimle hikmet, hür ve akıllı kimselerden öğrenilmelidir anlayışı bağlamında bunu şu dizelerinde dile getirir

İlme yönelmek yüceltir milleti,
Hem yücelten, şan veren tek serveti!
İlmi, hür akıllı insanlardan al,
Serveti sen, dağ ve madenlerden al! (İkbal, 2018a: 29).

İkbal, insanın salt akıl ile tek kanatlı olduğu inancına sahiptir. Ona göre insan tam tekmil olabilmesi için akıl ile sezgi birlikte hareket etmelidir. Sezginin olmamasını eksiklik olarak görmüştür. Bu durumu şu dizelerinden anlayabiliriz.

Medrese yüksek seda; ruhları buz kesmede,
Din rivayet tastamam: gönlü bir hiç bilmede.
İlmi yığmışsın fakat sen, gönlü ihmal eyledin,
En büyük sermaye yitmiş, şimdi eyvah istedin!
Felsefen, hikmet denen, son olmayan bir iş demek,
Hem onun mektepte aşk yok, bir muhabbet dense yok! (İkbal, 2018a: 141, 116).

İlmin, salt akıl ile sağlıklı sonuçlar doğurmayacağına inanan İkbal, yaşadığı çağın askeri alandaki gerekliliğini pesimist bir yaklaşımla değerlendirmiş ve bu durumu Fransa üzerinden protesto etmek istemiştir. Bunun asıl nedeni Hindistan'ın Fransızlar tarafından sömürülüyor olmasıdır. Şiirinden bir kesit şu şekildedir:

Frenk, hep acayip icat eylemiş,
Ufak katre derya, karışmış demiş!
Fikir etrafında, ölüm pergeli,

O hikmet, ölümden alırken eli
 Tüfengiyle ölüm kumar durmadan,
 Görün Azrail'dir şaşırmış donan!
 Ve gönder de gitsin, o aptal adam,
 Frenk ölme fenni, öğretir bu dem! (İkbal, 2018a: 85).

Geçmişten günümüze teoloji ile meşgul olan bir takım mezhep, ekol veya gelenek, ilmin ve irfanın kaynağına ve aşk ile akıl arasındaki münasebetine ilişkin görüşler ile sürmüşlerdir. Genel olarak bakıldığında zaman iki görüş göze çarpmaktadır: bir gruba göre akıl, aşkı içine alır ve rey tarafını tutar, diğer bir grup ise aşkın, akli ihata ettiğini savunur ve sezgi tarafını tutar. Yazarımız İkbal ise bu noktada ilim ve irfanın meydana gelmesinde bütünleştirici bir tutum sergileyerek her iki ölçütü birbirini tamamlayıcı unsur olarak telakki eder. Yani O'nun için ilim, aşk ile aklın bir araya gelip kompleks kurmasıyla meydana gelir; zira salt akıl ve salt sezgi boyutu İkbal için bilginin ölçüt veya kaynağı olamaz. Bu hususta İkbal'in, İlim ile Aşk arasındaki konuşmayı şu şekilde ifade eder:

İlim:
 Bakarsam ben, bu sırlar aşikarlar,
 Kemendimden kalır tutsak zamanlar!
 Gözüm açmış durur hikmet bu yönde,
 Fakat bilmem, o dünyadan ne kar var!
 Sazımdan damlayan yüz name vardır,
 Düşünmem sırrı yaydım aşikardır!
 Aşk:
 Senin tılsımla derya, şule zardır,
 Heva ateş alıp, zehr ile yardır,
 Benim dostum iken, nurdur muhakkak,
 O nurdan şimdi hep, nar aşikardır!
 Doğan sensin, o lahut halvetinde
 Fakat sen, şeytanın tutsak kemende!
 Yapıp fanide sen, bir gülsitani,
 Yeşert pir, köhne dünyadan civanı!
 Gönülden ızdırabım, zerresin duy,
 Edip cennet, felek yap cavidanı!
 Doğuştan dost ve hemden olmuşuz biz,
 Ve biz, nağmeden pesler ve titiz! (İkbal, 2018a: 67,68).

Şair'in iddiasına göre nasıl ki tek kanatlı bir kuş düşünülemezse aşksız bir ilim de düşünülmesi imkansızdır, hatta batıldır. O, yukarıda da ifade edildiği gibi ilimsiz bir aşk veya aşksız bir ilmi katiyen düşünemez. İkbal bu noktada Mevlana'nın gören göz olarak nitelediği *kalbi* devreye sokar ve O'nu da bilginin elde edilmesi sürecinde ölçüt olarak kullanır. İkbal, ilim, aşk ve kalbin bir araya gelmesiyle ilahi bir kimlik rolü kazandığını ifade eder:

İlim harf ve sesi kanatlandırır
 Töz temizliğini, töz olmayana kazandırır
 Göklerin en yükseğine uzanır ilmin yolu
 Güneşin gözünden çıkarır bakış nurunu
 Nüshası, tüm varlıkların açıklama nüshası
 Onun tedbirine bağlı tüm varlıkların yazgısı
 Çöle, "kabarcık ver" der, verir
 Denize "serap göster" der, gösterir
 Bakar evrenin çevurumlarına
 Evrenin esaslarını görmek amacıyla
 Gönül, Hakk'a bağlanırsa peygamberlik
 Hak'tan uzak kalırsa bu olur kafirlik
 Gönül ateşinden nasipsiz ilim, şer
 Işığı, deniz ve karayı karanlık eder
 Onun gazıyla kararır kör olmuş bir dünya
 Varlığın yapraklarını döker baharıyla

Deniz, çöl, dağ, çayır ve bahçe
İlimde aşk olmazsa, batıl bir ilim olur
Aşk varsa ilimde, ilahi bir kimliğe kavuşur
Sevgisiz ilim ve hikmet, birer ölü
Akıl bir ok, kaybetmiş yönünü (İkbal, 2014: 95, 96).

İkbal ilmin, *aşk*ın kendini ihata etmesiyle bambaşka bir boyuta evrileceğine inanır. Başka bir ifadeyle *aşk*, ilmi çepçevre kuşattığı vakit taşların yakuta dönüşebileceğine, Yusuf'ların da kuyulardan çıkabileceğine inanmaktadır (İkbal, 2014: 53). Bilahare İkbal, ilmin *aşk* ile bütünleşmesi sonucunda evrenin sırlarına vakıf olunabileceğini ve Müslümanların seçkin kullar olabileceğini dile getirir. Fakat *aşk* ve ilmin bu yönünden habersiz olan milletlerin içinde bulundukları durumu şu dizelerde dile getirmiştir:

İnsan kılıç, Hak'tır kullanan kılıcı
Alem ise bu kılıcın bir bilek taşı!
Alemi göz ardı etti Doğu, Hakk'ı gördü
Batı, alemde uyandı Hak'tan ürktü
Kulluktur gözü Hakk'a açmak
Benliği perdesiz görmek yaşamak
Kul yaşamdan beratını alınca
Başlar Hak kuluna salat okumaya
Kendi yazgısından habersiz olan kişinin
Toprağı yoldaş olamaz ruh ateşinin (İkbal, 2014: 52).

İkbal'in kanaatine göre fenni ilimlerin bir maksadı olmalıdır. Başka bir ifadeyle ilim, fen ve felsefenin bir hedefi olmalıdır. Nitekim hedefsiz felsefe insanı boşluğa, felsefesiz hedef ise donukluğa sürükler. *Cavidname* adlı şiir kitabında bu hususla ilgili şu dizeleri dile getirir:

İlim ve felsefe, sırları keşfetmektir sadece
Arayışı olmayan felsefe zelilliktir sadece! (İkbal, 2014: 122).

Konuyu bu şekilde açıklığa kavuşturduktan sonra İkbal'in insan algısına geçmek konu bakımından oldukça elzemdir.

3.1.5. İnsan Tasavvuru

Birçok Müslüman düşünür tarafından insan tasavvuru farklı şekillerde telakki edilmiştir. Mevlana, insanda "yücelik nitelikleri" bulunduğunu ifade eder. İbn Arabi, insanın bu önemli konumunun farkındadır ve yaratana yaratılan arasında köprü bağı kurmaya çabalar. Galib'in şiirlerinde telakki edilen heva ve heves ile seyahat motifi, yaratıcı insana yönelik sonsuz araştırma örnekleridir. İkbal'in insan tasavvuru ise merkezi bir konuma sahiptir. Ondaki anlayış, kader ile irade hürriyeti arasındaki gerilimin tam ortasında durur. O, kötülükle fazilet ihtilaflarının tam odağında, canlı varlıktır. Yine aynı insan daima değişim içindedir. O düşünce ve fiillerinde aynı zamanda ilahi hakikatin sözcüsü olagelecektir (Azmi, 2006: 184).

İnsan kavramı konusunda Doğu ile Batı toplumları arasında ciddi anlamda gözlemlenebilir bir anlayış farkı vardır. Doğu'daki insan sezgiye inanırken, Batı insanı akla başvurmayı tercih eder; Doğu statik bir haldeyken, Batı dinamizmin sınırlarını aşan insan olarak adlandırılır. Doğu'da mistisizm hayatın belirleyici rolüyen, Batı'da sosyal ve ahlaki normlar önem teşkil eder. Doğu'da insan içe dönük bir pozisyondayken, Batı'da dışa dönüktür (Azmi, 2006: 185). Görüldüğü gibi Doğu'da da Batı'da da insanın yalnızca bir yönü ele alınmıştır; duygu. İkbal ise Kur'an ayetlerini referans alarak insanın çok yönlü boyutuna değinmiştir. İkbal'in kanaatine göre rasyonel akılcılık ve pozitif bilimsellik ciddi anlamda önem taşımaktadır. Müslüman toplumların Batı medeniyetleri ve doğa karşında güçlü bir İslam medeniyeti kurmalarının yegane koşulu budur. Bu bağlamda İkbal, din ve bilimi kaynaştırma, her ikisini de birbirlerine tamamlama ile ifa etme, bilimsel düşünce ve araştırmanın dinin bizatihi kendi ruhunda mevcut olduğunu ve dinen zorunlu olduğunu gösterme projesini hayata geçirmiştir (Tüzer, 2012: 98). Bu anlamda İkbal, Kur'anın, insan hakkındaki üç önemli hususu açıkça dile getirdiğini zikreder:

1. İnsan, Allah'ın seçimi olan en iyi varlıktır:
“Daha sonra, Rabbi onun (Adem'i) kendisini seçti ve ona doğru onu dönerek affetti ve ona doğru yolda rehberlik etti.” (Taha: 122).
2. İnsan, tüm hata ve kusurlarına karşın, yeryüzünde Allah'ın temsilcisi kılınmıştır:
“Rab'bin meleklerle şöyle söyledi: ‘Şüphesiz, yeryüzünde yerime tayin etmek üzere bir halife yaratacağım.’ Melekler ise, ‘Biz seni hamd ile tespih ve takdis edip duruyorken orada bozgunculuk edip kan dökcek bir kimseyi mi yaratacağın?’ diye söylendiler. Allah da, ‘Muhakkak ki sizin bilmediklerini ben biliyorum.’ Dedi.” (Bakara: 30).
“Ve O, sizi dünya üzerindeki halifeleri tayin eden, imtihana tabi tutmak için bazılarınızı bazılarının üzerinde çeşitli derecelerle yükseltendir.” (En'am: 165).
3. İnsan, kendi kendisini tehlikeye atmak suretiyle kabul ettiği özgür bir kişiliğinin emanetçisidir:
“Şüphesiz ki Biz, göklere, yeryüzüne ve dağlara ‘emaneti’ kabullenmeyi önerdik ama onlar, bu yükü reddederek bunu üstlenmeye korktular. İnsan ise bu yükü üstlendi. Fakat adaletsiz ve duyarsız olduğunu da kanıtladı!” (Ahzab: 72).

Yine de, insan kişiliğinin merkezini oluşturan insan bilinci birliğinin, Müslüman düşüncesi tarihinde hiçbir zaman bir türlü ilgi konusu haline gelemediğini görmek de şaşırtıcıdır. Mütakellimin, yani, kalam ehli olanlar açısından ruh mefhumu, ince ve narin bir madde ya da bedenle birlikte ölen ve Kıyamet Günü'nde yeniden yaratılacak olan bir tesadüfi araz olarak tasavvur edilmiştir. Bu hususta İslam düşünürleri Yunan düşüncesinden etkilenerek ilham almışlardır. Diğer düşünce ekollerinin ise, İslam'ın genişlemesiyle etkisi altında kaldıkları entelektüel görüş ve kültürel anlayışları tarafından oluşturulmuş olan Nesturi, Yahudi, Zerdüster gibi farklı inanç topluluklarına ait kavramlarla bina edildiği de unutulmamalıdır (İkbal, 2018b: 123-124).

İkbal'in iddiasına göre her bir insan *benlik* bilincine/şuuruna sahiptir. Birbirinden bağımsız olan her *benler* düşünen, inanan, alternatifleri değerlendirip seçim yapan, acı çeken ve mutlu olabilen, korkuları ve ümitleri olan bir varlıktır. ‘Ben’in tecrübe edilmesi sürekli bir oluşum içerisinde olup değişen ve sürekliliği olan bir tecrübedir. O halde ben veya benlik, zihnin değişik durumları olarak adlandırılan hadiselerin bir birliği olarak kendisini ortaya koyar. Bu değişik vaziyette bulunan zihnin bağımsız halde bulunmaları mümkün değildir. Kendilerinden biri ötekine nüfuz eder, biri ötekini açıklar; zira zihnin kompleksi, fiziki bütünlükten bir hayli değişiktir. İnsan bedeni mekana bağlıdır, lakin bu bağımlılıktan zihnin durumu uzaktır. İşte benliğin göze çarpan ilk karakteristiği, birlik ve komplekstir. Benliğin diğer bir özelliği de bağımsız bir merkeze sahip olmanın yanında sonludur da, benler arasındaki münasebet sarmalı ciddi anlamda çok sıkıdır. Ne var ki, hiçbir ben, bir başka ben'in tecrübesini yaşayamaz. Benler arası ilişkilerin kurulabilmesi, “ilişki”den söz edilebilmesi için bireysellik ve bağımsızlık fikrinin kabul edilmesi zorunludur. Bu, benlerin birbirine kapalı oldukları anlamına gelmez. Leibniz'in kapalı monadlar sistemi, İkbal'in felsefesine yabancıdır. “Ben-im” diyebilmek, bir yandan “ben” ile “ben-olmayan” arasında ayırıma, bir yandan da her ikisi arasında kurulan ilişkiye bağlıdır (Aydın, 1987: 84).

İkbal'in zihnindeki insan fikri Kur'an-ı Kerim'in zikrettiği şekliyle Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Bununla beraber insan kavramı için genel kabul görmüş bir tanımlama yapmak kolay değildir. İnsan olarak isimlendirilen bu varlığa tanım getirmek istiyorsak öncelikle insanın iki yönüne dikkat çekmemiz gerekir. Birincisi, insanın biyolojik tarafı ikincisi ise insanın vizyon tarafıdır. İnsanın biyolojik yönü genellikle her insanda benzerlik gösterir. Her insanın yaşamını devam ettirmek için bir bedene ve bir ruha sahip olması gibi. İşte bu onun biyolojik yönünü gösterir. Fakat insanın ikinci yönü için aynı şeyleri söyleyemeyiz. İnsanların dünyaya bakışı ve amaçları farklıdır. Her insanın yaşamında üstlendiği görev ve sorumlulukları farklıdır. Birisine göre hayatın

amacı sadece dünyadan haz almak iken başkası için hayatın amacı Allah'a kul olmak olabilir. İnsanın bu iki yönünü bir araya getiren unsur ise "ben"dir.

İkbal için insan, Allah'ın kendi ruhundan üflediği ve şah damarından daha yakın olduğu bilincinden hareketle Allah ile her an birlikte ve yan yanadırlar. Süreç metafiziği bağlamında yaratma ve değiştirme faaliyetini birlikte gerçekleştirmektedirler. O'na göre Tanrı, *Mutlak Ben*, haricindeki tüm canlılar ise küçük *ben*dir. Fakat buradaki yakınlık ve birliktelik Mutlak Ben için söz konusu değildir. İlahi yaşam, tıpkı ruhun bedenle olan münasebetindeki gibi bütün kainat ile iletişim halindedir. Ruh bedeninin ne içindedir ne de dışındadır; ne yakın ne de uzaktır. Ancak gene de, bedeninin her bir atomuyla olan ilişkisi gerçektir (İkbal, 2018b: 167).

İkbal'in insan hakkındaki düşünceleri "ego"da birleşir ve bir anlam kazanır. Ego, en küçük maddeden Tanrı'ya kadar var olan bir gerçektir. Ve bu ego durmaksızın hem pozitif hem de negatif yönde gelişim gösterebilir. Ego, fiilleri etkilemeye, geliştirmeye ve değiştirmeye muktedirdir. Ego'nun nihai hedefi insanı kamile ulaştırmaktır.

İkbal'in benlikten kastı ego, yani kişiliktir. İkbal'e göre atomdan Tanrıya kadar her varlık ego sahibidir. Her ego kendisinden daha yüksek seviyede bulunan bir ego haline gelmeyi hedefler (Kılıç, 2012: 188).

İkbal'e göre "ego" manevi, insani ve ahlaki açılardan kendisini gerçekleştirmiş benlik anlamında kullanılmaktadır. Kendini gerçekleştiren "ben" otoritelere teslim olan köle veya hayattan kaçan aciz biri değildir. İkbal, "ego" kavramını 'Allah'ın Halifesi' olarak kişiliğini gerçekleştiren, güçlendiren ve yaratıcıyla sürekli işbirliği içinde olan "ben" anlamında kullanılmıştır. İkbal, Allah ile insanın kainatta beraber çalıştıklarını şu şekilde ifade eder: "Allah dünyayı yarattı, Adem dünyayı daha iyi hale getirdi. Adem, Allah'la beraber dünyada çalışmaktadır (Sambur, 2012: 137).

İkbal'e göre "ego" dinamiktir. Çünkü o bitmemiş ve tamamlanmamış bir statüdedir. Mutlak Ego olan Allah'ın yaratılış faaliyeti yenilendiği gibi, insan da kendi benliğini devamlı olarak yenileyebilir. Egonun yenilenmesinde son nokta diye zirve yoktur. Ego, geliştiği, olgunlaştığı ve yükseldiği gibi onun aynı şekilde bozulma ve yozlaşması da mümkündür. Haliyle ego sürekli bu iki seçenek arasındadır. Varlığın bütün unsurları egoda toplanmıştır. Ego, büyük alemin unsurlarını içerdiği gibi, Allah'ın yaratılışa üflediği ilahi öze sahiptir. Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak, egonun olgunluk ve mükemmellik düzeyidir. Allah'ın ahlakıyla ahlaklanan ve kendisini evrenle ilişkilendiren insan, "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" sıfatını hak etmektedir (Sambur, 2012: 138). Dolayısıyla Allah, nesneleri yaratır, insan ise nesnelerin değerini yaratır. Nesneler kesinlikle İlahi yaratılışın damgasını taşımalarına rağmen, anlamlarını insan sayesinde kazanır. İnsanın halife olması, ancak gerçek anlamda benliği gerçekleştirmesiyle mümkün olur (Sambur, 2012: 144).

İkbal'e göre Mutlak Ego, her şeyi kapsar. Bununla birlikte dünyayı da en küçük atomlardan başlamak üzere sonsuz sayıdaki küçük egolardan meydana getirmiş ve kendi varlığında tutmuştur. O, beşeri Ego'yu evrenin içinde olmazsa olmaz olarak telakki eder:

Sen geceler yarattın, bense mumlar yarattım

Kilinden de yaptım kadeh öylece!

Yabanlar ve dağlar yarattın ya sen

Hıyaban ve bağlar, yapan şimdi ben (İkbal, 2018a: 77).

İnsan, Hayy ve Halik olan Allah'ı idrak etmede ve O'nunla yaratıcı bir diyalog kurmak için, O'na yaklaşmalı ve kendini O'na benzetmeye gayret etmelidir. İkbal'e göre insan, Allah suretinde yaratılmış ve küçük ego ile de kendine has yaratmalar meydana getirmiştir. İkbal, dünyadaki her bir yaratmanın "ben" tarafından gerçekleştirildiğini öne sürer. *Benliğin Sırları*'nın girişinde konuyla alakalı olarak şöyle der:

Varlığın her şekli benlikten geçer,

Gördüğün şey benliğin sırdır meğer (İkbal, 2010: 24).

Düşünürümüzün görüşüne göre "ego", kuvvetlendirilmeli ve desteklenmelidir; zira ona göre hayatın devam ettirilebilmesi için güç elzemdir. Ona göre güç ve hakikat "ikiz" kardeş gibi nitelenmiştir. İkbal nazarında insan, şuurlu bir yaratıktır ve büyük

varlık gücüne sahiptir. O yalnızca bir çevreyi değil, aynı zamanda bir dünyaya ve bunun yanında kendini gerçekleştirebileceği sonsuz imkanlara da sahiptir. İktbal, Schimmel'in aktardığına göre 1910 yılındaki bir not defterinde ego ve güç hususunda şunları yazmıştır: "Güç, hakikatten daha ilahidir." (Schimmel, 2012: 61).

Esasen İktbal'in ego teorisi, insan ve toplumun yegane hedefidir. Çünkü fert ve toplum kendi cihazlarından bakıldığında başlı başına birer ego sahibidir. Genişleyen ve gelişen evren gibi fert ve toplumda gelişimini ego üzerinden tamamlamalıdır (Tozlu, 2012: 363). Ego, değişimi, yenilenmeyi ve tekamülünü gerçekleştirirken kendini çevreye uydurmak mecburiyetinde değildir, bilakis çevreyi kendisine uydurur (Schimmel, 2012: s.65).

İktbal'in, egoya yüklediği manaları ve işlevlerini şöyle özetleyebiliriz. O, "ego" ile gelişen, değişen ve genişleyen evren tasavvurunu, gelecekteki sonsuz fırsatlar alanı olarak telakki eder. Tanrı'nın, evreni, saat misali ezeli bilgisi dahilinde işleve koymadığını, aksine insanın, Tanrı ile yaratma eyleminde bulunabileceğini; haliyle de bir kısıtlamanın olmadığını ifade eder. İktbal'in insan konusundaki "Mutlak hakikat, akıl ve mantıkla düzenlenen bir hayattır" ifadesi en iddialı sözüdür ve bu, onun diğer yerlerde Müslümanlardan akli, ilmi terk etmelerini isteyip onları akıl ve mantıkla anlaşması ve izahı mümkün olmayan sonsuzluk/aşk diyarına davet etmesiyle bir tezatlık teşkil edebilir (Tüzer, 2012: 96).

İktbal'in kanaatine göre insan, sadece balçıktan yaratılmamıştır; zira gören, hisseden ve emreden olarak kalbin varlığını ileri sürer. Bu kalp ise İktbal nazarında iç kuvvettir. İktbal İslam ilahiyat literatüründe insanın beden ve can, madde ve ruh ikiliğine yanaşmaz; bilakis madde aşıp, baştan aşağı ruhlaştırılsa bile, bunların her ikisi de gereklidir. İktbal'in insan tasavvuru İslam'da *Dini Düşüncenin Yeniden Anlamlandırılması* adlı eserinde ifade ettiği gibi, "Allah'ın yeryüzündeki halifesidir." Allah'ın kendi ruhundan üflediği insan, cennetten kovulmuş olmasına rağmen, Adem'in ahlaki olarak alçaklığı anlamına gelmemektedir; ziira insanın ilk emre itaatsizliği onun ilk özgür tercihinin sonucudur. Bu yüzden Adem'in bu itaatsizliği affedildi. İktbal'e göre bu cennetten çıkış mantık öncesi bir durumdan, şuurlu bir yaşama intikal anlamına gelir ki, bu noktada insan, Allah'ın bahşetmiş olduğu bir takım yetenekleri sırayla geliştirmek için istifade eder (Schimmel, 2012: 63):

Cennet kaynakları sendeki bütün yaratma zevkini uyuşturur

Sen gökyüzünün mavi duvarından ayna parlaklığında şarap yap!

İktbal, İslam'ın doğru bir şekilde anlaşılması sonucunda, insanın kendi benliğinin farkına varacağını ve dolayısıyla Allah'ın çizmiş olduğu sabit çizgide yürüyüp hayatını idame ettirebileceğini savunmuştur. Bu yol üzerindeyken o kişiye hiçbir gücün engel olamayacağını Annemarie Schimmel'in aktarmasıyla dile getirmiştir

Müslümanların tarihinden şu dersi öğrendim, İslam, tarihlerinin kritik anlarında Müslümanları kurtarmıştır, yoksa Müslümanlar İslam'ı değil. Şayet onlar bugün bakışlarını İslama çevirip ve ilhamlarını onun içinde tecessüm etmiş canlı fikirlerde ararsa; dağınık kuvvetlerini yeniden kazanacak ve bu şekilde kendilerini top yekun tahriften kurtaracaklardır. Kutsal Kur'an'ın en derin ayetlerden birisi bize şunu öğretiyor ki, bütün insanlığın doğumu ve yeniden dirilişi, tek tek fertlerin doğumu ve yeniden dirilişine benzer. Niçin sizler insanlığın bu ulvi tasavvurunun ilk pratik temsilcisi olarak yaşamayasınız, hareket etmeyesiniz ve onun varlığına tek bir dert gibi sahip olamayasınız? Kuran ayetleri şöyle diyor: "Ey inananlar! Siz kendinize bakın; doğru yolda iseniz sapıtan kimse size zarar veremez (Schimmel, 2012: 113; Maide: 105).

İktbal'e göre İslam dünyasında uzun süredir var olan entelektüel uyuşukluk devam ederken, kendini inşa etme bilincini kazanan Avrupa, daha önce Müslüman filozof ve bilim adamlarının çok yakından ilgilendiği büyük problemler üzerinde ciddi anlamda kafa yormuşlardır. Bu bilincin uyanmasıyla birlikte sayısız ilerlemeler meydana getirmişlerdir. İktbal'in kızdığı nokta, Avrupa'nın bilim ve düşünce alanında ilerleme kaydederken Müslümanların uyuşukluk göstermeleridir. Bu durum kimliğini keşfedip tanımlama ile yakından ilgilidir. Eğer ki Müslümanlar kendi kimliklerini keşfetmek istiyorlarsa, kavrayışlarını acilen değiştirmek zorundadır (Çelik, 2012: 230).

Eğer insan Tanrıyı tanımak istiyorsa her şeyden evvel o, kendi varlığını tanımalıdır. İktbal'e göre ışık yalnızca yolu aydınlatan bir ışıktır. Ancak ideal insan için belirleyici bir etken değildir. İktbal ile varoluşçular arasında bazı temel farklar olmasının yanında ortak sloganları Sokratik bir söylem olan *kendini bil* ifadesidir (Kazmi, 2006: 166-167)

İktbal'in benlik felsefesinde merkeze oturtulan benlik, İktbal'in felsefesinde her şeydir. Yani her şey ayrı ayrı karakterlerle özgür bir ben, Tanrı ise Mutlak Ben'dir. Her varlık bir "ben"e sahiptir. İktbal bütün atomlara benlik atfederek her şeyi benlik fikri süzgecinden geçirir. İktbal'in bu tutumu her şeyi monad olarak gören Leibniz'in düşüncesine çok benziyor. Yalnız, monadlar kendi aralarında sürekli bir ilişki içinde olmadığı halde, İktbal'de benler, kendi aralarında daima ilişki içindedirler. Leibniz, monadların birbirlerinden farklı olduğunu söylerken her monadın, diğerleriyle bağlantısının olmadığını söylemiş oluyor. Sufi geleneğin etkisinde olan İktbal'e göre benlik bilgisi bilimsel metotla ve akıl aracılığıyla elde edilemez. Bu bilginin kaynağı olarak dini tecrübeyi ileri sürer (İktbal, 2018b: 40).

Hayat ve evren meseleleri, insan bilinciyle ilişkilendirilmektedir. Bu beşer bilinci, evrenin karakterize edilmesinde gerçekten önem teşkil eder. Bazı düşünürler insanı, kendi kişisel tecrübeleri ve anlayışları doğrultusunda tanımlarlar. Örneğin, Platon'da insanla ilintili olarak, bir tür hayallerden uyanma anlayışı bulunur. Fakat Descartes, dünyanın hayal değil gerçek olduğunu savunur: "Düşünüyorum, o halde varım." Batı düşünce formlarında Dante, insan aracılığıyla araştırma yapmaya vurgu yaparken, Kant, insan iradesine odaklanmayı tercih etmiştir. Goethe ise, insanın imkan ve potansiyellerine dikkat çeker (Azmi, 2006: 185).

İktbal, İslam'ın insana bakışını ve evrenle münasebeti hakkındaki görüşlerini dile getirmeden önce Budizm, Hristiyanlık ve Zerdüştlükteki konuyla alakalı temel kuralları bize sunar:

Budizm'e göre evrende acı vardır ve insan birey olarak kötüdür.

Hristiyan inancına göre evrende günah vardır ve günah lekesi insanın doğumuyla birlikte onunla gelir.

Zerdüştlük inancında ise evrende bir savaş vardır; insan karşıt güçlerin karışımıdır ve eninde sonunda galip gelecek olan iyi güçlerin yanında olup olmama konusunda özgürdür (İktbal, 2017b: 196).

Görüldüğü üzere mezkur dinlerde konu bahis acı, keder, doğumla başlayan günah ve insanın kötü bir varlık olarak telakki edilmesi ele alınmıştır. Fakat aşağıda da görüleceği üzere İktbal, Kur'an ayetlerini referans alarak insanı merkezi bir konuma oturtmaktadır.

İktbal'e göre Kur'an-ı Kerim'de acı, keder ve gınahtan sıklıkla bahsedilmektedir. Bununla birlikte İslam'ın, dünyaya realite olarak baktığını savunur. Dolayısıyla ondan olan her şeyi kabul etmek gerektiğine inanır. Yani keder, acı ve günah bunlar gerçektir. Fakat bunlar dünyanın olmazsa olmazları değildirler. Dünya ıslah edilebilir bir yerdir ve kötülükler aşamalı olarak ortadan kaldırılabilir. İslam iyi amellerin olumlu etkilerine tam olarak inanır ve bu perspektiften İslam'ın reformcu bir yaklaşımını savunur (İktbal, 2017b: 197).

İslam dinine göre insan balçıktan doğmuştur ama o, kahramanlara yakışır bir mizaca sahip olmakla bir tür gerilim içindedir. Dolayısıyla bu noktada semalar ile sürekli bir ihtilaf durumundadır. Esasen insan, evrenin merkezi konumundadır. Zaten evren insanın hizmetindedir. Geniş kozmos içinde o sadece hareketsiz bir heykel değildir. Nitekim değişim ve gelişimlere bizzat şahitlik eder ve faal konumdadır. İnsan, tecrübesi ve iletişimi yoluyla gizemin üzerindeki perdeyi kaldırır ve hayatı yüceliklerin arayışı olarak tanımlar. İktbal'in zihnindeki insan tasavvuru, zaman-mekan bağından özgürdür. Bu bağı kıran insan gerçek varlığının farkında olacaktır. Bu yolculuk içinde aşk, onun asıl rehberi olur. Aşk, insan hayatının özü haline dönüştüğünde bu çağ ve devirlerle birlikte pek çok devir kaynaşır ve bütünleşir. İnsan da kendi benliğinin yoluyla evreni fetheder (Azmi, 2006: 188).

İktbal, insan hayatını katı bir determinizm olarak algılayan anlayışa karşıdır. O, devamlı olarak insanın kaderini zincir gibi hissetmemesini savunur. O, determinizme

inanan ve inandırmaya çalışanları korkak ve ikiyüzlülükle suçlamıştır (Schimmel, 2012: 72).

İnsanın görevi Allah'ın alametlerini düşünmek ve bu şekilde tabiatı fethetme çarelerini bir hakikat olarak keşfetmektir. Amaç hayatın gerçekçi bir biçimde düzenlenmesini sağlayacak bir dayanağı bulmaktır. İktbal, Kur'an'ın aksiyon ve ferdi gayret üzerinde ısrarla durmasını, ruhun yüceltilmesini iyi kavrayıp analiz etmiştir. Kur'an'ın böylece tasvir ettiği şahıs Hz. Peygamber'dir. İslam peygamberinin hayatı da hem düşünce adamı olması hemde askiyon adamı olmasıdır (Türer, 1992: 4). Bu sebeple İktbal, dünyanın kapılarını dinin anahtarıyla açmaya çalışmıştır. Veya açmaya çalışan biridir denilebilir (Schimmel, 2012: 91).

İktbal'in zihnindeki benlik olgusunun, Mutlak Ego'nun hayatına iştirak etme onunla birlikte yaşama imkanı vardır. Bilahare Mutlak Ego, evrendeki spontane gelişmelerde kendi yazgısını belirlemekle birlikte kainatın değişimin ve gelişimine yön vermektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki evren, önceden planı yapılmış ve işlenişe bırakılmış olaylar zinciri değildir. Eğer ki öyle olsaydı dünya tarihi katı bir determinizm ürünü olurdu. İktbal için bu kabul edilir bir durum değildir; zira Kur'an durağan bir evrenden ziyade aktif halde bulunan ve sürekli gelişen bir evrenden bahsetmektedir. Hem Mutlak Ego hem de tüm Ego'lar kendi yazgısını belirlemeli ve aynı zamanda içinde bulundukları evrenin yazgısına müdahale ederek yön vermelidir (Tüzer, 2012: 108).

İktbal'in kanaatine göre insan, özgür ve yaratma faaliyetine sahip Mutlak Ego'nun hayatına iştirak eden ve böylelikle hem evrenin hem de bizatihi kendisinin geleceğine yön veren bir varlıktır. İktbal'in sözleriyle:

Sana inci gibi açık bir sır vereyim. Bu sır, köle ve hür insanı birbirinden ayıran sırdır. Köle, gece ve gündüzün palavrasına inanırken; zaman, hür insanın gönlünde palavra olur. Köle, gündüz ve geceden kendisine kefen örerken; gece ve gündüz kendisini mezara gömerken; Hür insan, kendisini zaman çamurundan çıkarır. Kendisini zaman örtüsünün üstüne yüceltir. Köle, sabah ve akşamın tuzağına düşen bir kuş gibi, kendisine uçuşun zevkini haram kılar. Oysa hızlı nefes alan hür bir insanın göğsü, zaman kuşuna nefes olur. Köle, mevcudu elde etmek peşindeyken, onun eline geçen hiçbir yeni ve ender şey yokken; yine onun yeri ağır uykudan değişmez, sabah ve akşam onun için gelişmez. Her an yeniler meydana getirmek ve yenileşmek hür insanının işidir. Onun telinden dökülen hayat cümbüşüdür. Hür insanın fitratında tekerrür yoktur. Onun yolu dolap beygirinin yolu değildir. Köle, günlerin ve alışkanlıkların zincirine vurulurken; dudağında 'kader böyleymiş!' sözü yürürken, hür insanın himmeti kaderle savaşı ve o, hadiseleri meydana getirir. Geçmiş ve gelecek onun vücududur." İktbal, bu benlik modeliyle dirilişi gerçekleştirecek iksir malzemelerini hazırlamıştır. Bu malzemelerden genişleyen evren tasarısını Whitehead'ten; kendi kaderini kendisi yaratan, coşkulu ve kartal gibi göklerde dolanan benlik tasarısını da Nietzsche'den almıştır. Bunlardan farklı olarak İktbal'in yarattığı benlik ise özgürlüğü imanda bulur (Tüzer, 2012: 109).

Şaire göre benlik yüksek gayeler meydana getirmelidir. Benlik, gücünü aşk ve sevgiden alır. Değişimin elzem şartlarından olmazsa olmazları ilim fendir. Lakin kuru ve ruhsuz ilim bir fayda getirmesinin aksine zararlıdır ve kör bir taklit ona yeğlenebilir. Dolayısıyla ilim ve fen aşk ile güçlendirilmelidir. Bunu şu dizelerde görmek mümkündür:

Fen, ilim asla asıl maksat değil,
Bir çemedir, gonca gül maksat değil!
Fen, ilim sağlar hayat sermayesi,
Benliğin bunlarla, kıymetlenmesi!
Ben hür bir kulum hem, aşkımsa imanımıdır;
Aşk imanım olurken, akıl desen, kölemdir! (İktbal, 2010: 26, 258).

Şiirde görüldüğü gibi İktbal bilim, akıl ve fennin tek amaç olmadığını vurgulamakta, aşk kavramını ise daha ön plana çıkarmaktadır. Buradaki aşktan maksatın ilim ve fenni kuşatan ilahi bir yöntem olmasıdır.

İktbal, benlik olmadan Müslümanın karakteristik özelliklerinin eksik kalacağına inanır. İktbal'ın felsefesi benlik ile bütünleşmiş durumdadır. Onun bu denli benlik üstünde durmasının nedeni, kendini bilmek ile Rabbini bilmenin eş değerinde olmasıdır. Bu durumu net olarak şu dizelerde ifade etmiştir:

Kulda eksik olsa benlik bilgisi,
Müslüman'a haramdır ben perdesi!
Mustafa dininde, remz bildin mi ne?
Ben bilenler, şahlığa yükseltmede!
Din nedir? Öz nefsi idrak eylemek!
Kendini görmez kişi, ölmüş demek! (İktbal, 2010: 422).

Düşünürümüz, İslam öğretilerinin belirttiği çizgiye istinaden insanı barışsever olarak kabul eder. Özünde barış yanlısı olduğu fikrini Hz Peygamber'in "Her çocuk Müslüman(barışçıl) doğar" Hadis-i Şerif'ine dayandırmaktadır (İktbal, 2017b: 198).

İktbal, iyilik duygusunun şahsiyet oluşumunda önemli bir yerinin olduğuna inanır:

İyilik insanın şahsiyet hissini geliştirmekte, kötülük ise bu duyguyu zayıflatmaktadır. Yani iyilik, bir güç, dirayet ve kuvvettir; kötülük ise zayıflıktır. İnsanda bu şahsiyete ilişkin keskin bir algı oluştuğunda o Allah'ın mülkünde korkusuzca ve özgürce hareket eder. Böylece o başkalarının şahsiyetine de saygı duyar hale gelir ve tamamen iyilik dolu bir kişilik olur (İktbal, 2017b: 199).

İktbal'ın düşüncesine bakıldığında onun, ideal olan insanı keşfetmek için bir yöntem arayışı içinde olduğu görülmektedir.. İktbal'ın felsefi düşüncesinde insanın önemli bir yeri vardır. İktbal, insanın tüm varlığıyla yeni bir kimlik inşa etmeye çalıştığını ifade eder. Bu yeni kimliğin diğer bir adı ideal insan tipidir. Bu insan tiplmesinde "İnsan-ı Kâmil", "Aktif", "Aksiyon" ve "Allah'ın Halifesi" vb. isimlerle ideal insan tasavvurunu çizmektedir (Aydın, 2019: 48).

İktbal, insanın, benliğin farkında olunması gerektiğini ısrarla dile getirir. Çünkü o benliğin sırrı ile hem dünyevi hem de ahireti için can simidi mahiyetinde işlev gördüğüne inanır. Başka bir ifadeyle benliğin sırrına vakıf olan insan, bu dünyanın kapılarını dolayısıyla da ahiretin kapılarını açmaya namzettir. Aksi durumda ise, yani benliğin sırlarından bir haber olan insanı, hem bu dünyada hem de öteki dünyada kaçınılmaz bir zillet beklemektedir. Bu hususla ilgili İktbal, şu dizeleri dile getirmiştir:

Kendi benliğine eğer barışık yaşamazsan
Kurtulamaz düşün dünyanın zindan olmaktan
Sıkıntı karşılığında hazine yoksa yazgı böyle
Sıkıntı olmadan hazine ele geçse, yazgı böyle! (İktbal, 2014: 138).

Filozofumuzun zihnindeki aktif olan Tanrı ve evren anlayışının en önemli yansıması şüphesiz onun insan tasavvurudur. Nitekim İktbal, sürekli faaliyet halinde olan Tanrı'nın bir *bene* sahip olduğuna inanır. Dolayısıyla Tanrı haricindeki diğer varlıkların da *benlere* sahip olması gerektiğine inanmaktadır. Bu inanç teorisinin doğal etkisi ise evrenin sürekli bir oluşum ve değişim içinde olmasıdır. Evrenin içerisinde hayatını idame ettirmeye çalışan insan ise, bu değişimin bir parçası olmak durumundadır. Aksi takdirde insanın özgürlüğü hususunda bir çıkmaza girilir. Bu bağlamda İktbal haklı olarak İslam dininin aktif bir birey istemini ileri sürer; zira pasif bir bireyin din ile uzaktan yakından ilişkisinin olamayacağına inanmaktadır. İktbal, konuyla ilgili *Cavidname* adlı eserinde şu dizeleri dile getirmiştir:

Sana uyku getiren dine yazık
Seni derin uykuya daldıran dine yazık!
Sihir mi efsun mu, yoksa din mi bu?
Afyon tutkunluğu mu, yoksa din mi bu?
Bilir misin yaratılışa kavrayış nereden verildi?
Topraktan yumağının içine huri nereden girdi?
Filozofların düşünce kuvveti nereden?

Hatiplerin konuşma gücü nereden?
 Bu gönül ve tecellileri kimin yüzünden?
 Bu fen ve mucizeler kimin yüzünden?
 Konuşmada hararet mi var? Senden değil!
 Karakterinde ateş mi var? Senden değil!
 Tüm bu hareket, yaratılışın baharı yüzünden
 Yaratılış, yaratılış olur Esirgeyen yüzünden! (İkbal, 2014: 138-139).

İkbal'in düşüncesine göre çileci bir yaşam, yaşam değildir. Onun hayalini kurduğu hayat tarzı sürekli gelişim ve değişim içerisinde bulunan dinamik ego'ya sahip insan tipolojisidir. O, insanın, hayattan elini ve eteğini çekmiş biri olmasını asla kabul etmez. Onun istediği sürekli eylem faaliyetinde bulunan Tanrı misali daima hareket halinde bulunan insan profilidir. İkbal, insanın faaliyetleriyle tekrardan imar edebilen bir yaşam biçiminin olmasını arzu eder; zira insan bunları yapma kudretine sahiptir. O, bu iki insan profilini şu dizelerinde dile getirmiştir:

Bir dervişlik vardır, avcıya avcılığı öğretir
 Bir dervişlikle evrensel sırlar ortaya açılır.
 Bir dervişlikle uluslarda pasiflik ve miskinlik yayılır.
 Bir dervişlikle toprağa iksir özelliği yayılır (İkbal, 2015: 185).

İkbal, insanın, tamamıyla dünyaya sırt çeviren, ahiret hayatına bel bağlanan bir yaşam tarzını (asketik) kabul etmediğini söylememiz gerekir. O sufi yaşam biçiminin mu'tedil olanını tercih etmiştir. İkbal için bu durum *fakr* halidir. Fakr ise fazla hırs ve ihtirasın önünde duran yegane kalkandır. Fakr hali miskin, uyuşuk veya başkasına muhtaç bir bireyden ziyade şuurlu bir yaşam biçimidir. Ona göre fakr, sultanlıktır. Bu hususla ilgili onun şu görüşleri açıklayıcı mahiyettedir:

Fakr ve açlık nerde, raks ve çıplaklık nerde?
 Fakr sultanlıktır, ruhbanlık nerde? (İkbal, 2014: 94).

İkbal ideal insanın, birtakım özelliklere sahip olduğuna işaret eder. Bu özellikler; kişiliği tamamlamış bir zihin, ahlaki ilkeleri benimsemiş bir karakter, olgunlaşmış bir kimlik ve idealist görüşlere sahip olmuş bir insandır. İkbal, tarihin karanlık çağlarında kaybolan insanı değil tarihe yön veren insanı hedeflemektedir. Böylece insan tarihin nesnesi değil öznesi olacaktır. İkbal'e göre gelişmesi ve olgunlaşması büyük bir çaba gerektiren bu insan varlığı kıymetli olup bir nesne gibi düşünülemez. İnsan sürekli olarak olgunlaşan bir varlık olarak evrene anlam katan birisidir. Onun, "Nefsini bilen Allah'ını bilir" ilkesi ile ideal insanın temelini oluşturmaya çalışır. İkbal, bireyin bu ilkeye bağlı kalarak ahlaki değerlere sahip olmasını arzulamaktadır. Böylelikle ideal insan, hem kendisine karşı hem de başkalarına karşı nasıl davranılması gerektiğini öğrenir. Olay ve olguları daha sağlıklı bir şekilde yorumlayabilir. İdeal insan deneyim sahibi birisidir. Tüm fırsatlarını en güzel bir şekilde kullanabilen ve üstün yeteneklerini sergileyebilen bir insandır. Dolayısıyla ideal insanın, benliğinin olgunlaşması demek onun her açıdan yetkinleştiğini gösterir. İnsan, diğer varlıklardan farklı olarak yaratıcısının makamında özel bir yeri olmuştur. Allah insanı yeryüzünün halifesi olarak yaratmış ve onu üst bir konuma yerleştirmiştir. İkbal'de insanın yeryüzündeki halife sorumluluğunu eserlerine yansıtmış ve İslam'ın insana verdiği değerleri göz önünde bulundurmıştır. Bu bağlamda İkbal, Kuran'ın bu ayetlerine bağlı kalınarak insan denilen varlığı kısaca şöyle tanımlar. İnsanın, Allah katında özel bir yeri vardır. O, insanı diğer varlıklardan farklı yaratarak ona değer yüklü bir görev vermiştir. İnsan her ne kadar zayıf veya kusurlu bir varlık olsa da Allah'ın makamında yeryüzünün halifesi olarak bilinmektedir (Aydın, 2019: 48-49).

İkbal'e göre insan, yaratıcı tarafından üstün özelliklerde yaratılmıştır. Diğer varlıklara nazaran daha üstün bir kabiliyet özelliği kendisine verilir. İnsan bu yetenekleri sayesinde diğer canlıları ve nesneleri istediği gibi kullanabilir. İnsanın üstün yetenekleri karşısında aciz kalan diğer varlıklar insana imrenmektedirler. İkbal'e göre yıllardır beklenen veya arzulanan insan formu Müslümanlardır. Çünkü o, İslam'a gönülden teslim olan birisinin, evrenin her zerresinde hakikatle dolaşabileceğine inanır. Müslüman bir insanın inancı veya tevhide olan bağlılığı gerçek alemin özünü ortaya çıkarır. Diğer varlıklar ise sır olamaya ve özünü kaybetmeye mahkumdurlar. Müslüman, yaşamın her alanında aktif olmayı başarabilen bir kişidir. Müslüman bir güneş gibidir.

Kendisini aydınlattığı gibi çevresine de ışık saçabilmelidir. Müslüman sadece kendi hayatına odaklanmayıp, çevresine karşıda sorumluluk bilincini de taşımalıdır (Aydın, 2019: 49).

İkbal'in nezdinde insan, dinsel, ırksal veya dilsel anlamda bir ayrılık olmaksızın o Allah'ın yeryüzündeki önemli bir kulu ve temsilcisidir. Ona göre insanlığın bu dünyada tutunabilmesinin önemli bir şartı birbirlerine kenetlenmek ve ayrılığa düşmemektir. *Cavidname* adlı eserindeki bir şiirinde bu hususla ilgili şu dizeleri ifade eder:

Kafir de mümin de Allah'ın kulu sonunda!

İnsan insana saygı gösterirse insandır.

İyi bak insanlığın en yüce makamı vardır!

Cisimlerin kenetlenmesiyle doğar insanlık (İkbal, 2014: 271).

Kadın ve erkek konusunda da İkbal bazı fikirlere sahiptir. İkbal İslam'da kadın ve erkeğin eşit olduğunu ifade eder. Haklı olarak sadece sorumluluk bakımından farklı olduklarını dile getirir. İslam ülkelerinde kadının yerinin Avrupa'dan dahi üst seviyede gören İkbal, İngiltere'deki kadın haklarının ihlali ile ilgili olarak iki örneğini dile getirir: "1875 yılına kadar kadınların mülkiyet hakkının olmadığını bir diğerinin ise İngiltere'de hala bir annenin velayet hakkı yoktur. İslam'da ise bu daima mevcuttu." (İkbal, 2017b: 207).

Kadınlara verilen haklar konusunda Türkiye'nin yaptığı yenilikleri İslam'a aykırıdır diyerek eleştiren İkbal, kendi ulusunun kadınlarını ve yetkililerini bu yönde uyarmıştır: "Türkler asker ulustur, doğru yolu gösterecek gerçek içtihatçı fıkıhçılar çıkaramazlar. Sizden ısrarla rica ediyorum; ne Türk kadınlarını örnek alınız ne de Mustafa Kemal'in o meşhur reformlarına yönelin." (İkbal, 2017b: 211). Kanaatimizce burada İkbal, iki yönden yanılığa düşmüştür. Birincisi; asker ulus diyerek hukuk alanında fikri alt yapının olmadığına kanaat getirmiştir. Oysa aynı eserin geri sayfalarında kapsamlı ve kurallı bir hukuk sisteminin mevcudiyetinden bahsederek çelişkiye düşmüştür (İkbal, 2017b: 82-83,87). Dolayısıyla hukuk sistemi muhteva, fikir, içtihat ve felsefi olarak yılların bilgi birikiminden meydana gelmiştir. Kaldı ki değişen çağa değişen değerler girerek hukuksal alanda gerekli reformları her ülke gerektiği ölçüde değiştirmiş ve elbette değiştirecektir. Diğer bir husus olan Türk kadınlarının örnek alınması ile Mustafa Kemal Atatürk'ün yapmış olduğu reformlar ise sadece tercih meselesidir. Zira Türk töresine göre kadının yeri müthiş derecede önem arz etmektedir. Konunun uzamasından mütevellit kadının Türkler nezdindeki kıymetini kısaca söz edip konumuza dönmek istiyoruz. İfade edilir ki; "Türk kültüründe, örfünde kadın her zaman el üstünde tutulur. Cengiz Han'ın eşi için söylediği 'Ben sizin Han'ınızım. Bu da benim Han'ım' sözüyle dilimize yerleşen 'hanım' kelimesi bile bunu gösterir." Kısaca kadın evin hanıdır, baş tacıdır.

İkbal'e göre kadınların eğitimi ve özgürlüğü meselesi zararlı bir görüştür. İkbal, kadınların yüksek eğitim görmesi sonucu iş hayatına atılacağı, dolayısıyla doğum oranlarının düşeceği yönde endişe duymaktadır. İkbal, kadınlara ilk olarak katı bir din eğitiminin verilmesinin gerekliliği üzerinde durmakta ve kadınların din düşüncesiyle özel bir ilişkisinin olduğuna inanmaktaydı (İkbal, 2017b: 91-92).

Sonuç olarak denilebilir ki İkbal'in zihnindeki Tanrı ve evren fikrinin doğal yansımaları insanda görmek mümkündür. Nitekim Tanrısal niteliklere sahip olan insan, genişleyen evren teorisi bağlamında sürekli bir yenilenme, değişim, gelişim ve atılım içerisinde; zira insan, bu durumları gerçekleştirme potansiyeline sahiptir. Onun nihai hedefi, insanın gelişim sürecini en iyi düzeyde tamamlamasıdır. Müslüman bireyin mayasında olması gereken dinamizm, İkbal'in hayalini kurduğu Müslüman tipolojisidir. Ona göre ideal bir insan, ideal bir vatandaş, ideal bir esnaf, ideal bir çalışan, ideal bir meslek sahibi olmanın yolu sağlam şekilde Müslüman olarak yetişmekten ve bu dinamizme sahip olmaktan geçer (İkbal, 2017b: 94).

3.1.6. Özgürlük Anlayışı

İkbal, bütün insanların özgür bir kimliğe ait bir ben taşıdığına inanır. Varlığın özünü teşkil eden her bir atom kendi içinde bir "ben"dir. Evren içinde bulunan

varlıkların derecelerine bakılmaksızın her varlık bir ben olarak bilinmelidir. Bu evrenin sahibi olan yaratıcı da bir “ben”dir. Bu ben ise mutlak olan “ben”e karşılık gelir. İktbal'e göre yaratıcı mutlak “ego” ya tekabül eden güçtür. Fakat insan da mutlak ben ile yakın bir ilişki içindedir. İnsana özgürlüğünü, bilincini ve sorumluluğunu kazandıran mutlak “ben”dir. İnsan yaratıcısına karşı daha iyi bir kul olabilmek için eylemlerine ve söylemlerine dikkat eder. İnsan bu ilahi güç ile hareket ederse aktif olmayı başarabilir (Aydın, 2019: 45).

İktbal'in düşüncesine göre kul olmanın gereği özgür bir birey olmaktan geçer; zira hür olmayan bir birey *aşktan* mahrumdur. *Aşk* ise özgür kullar için yüce bir sahiptir. Özgür bir insan, imanını *aşk* ile taçlandırmalıdır. İktbal'in bir şiirinde bu durum şöyle göze çarpmaktadır:

Ben hür bir kulum, aşkım benim imanım;

Aşkım benim imanım iken akıl ise kölemdir! (İktbal, 2018a:188).

İktbal, hürriyetini kaybetmiş bir insanın kolaylıkla köle olabileceğini ifade eder. Müslümanların ve İslam toplumlarının bir an evvel Batı'nın körü körüne taklit etmelerinden vazgeçmelerini istemektedir. İktbal, Müslümanların özgürlüğünü yeniden kazanabilmenin ve esaretten kurtulmanın reçetesini şöyle anlatır:

Avrupa topluluklarının yazık yasalarına!

Ölü daha da cansızlaştı, Avrupa'nın Sur'uyla!

Dönüp duran felek gibi olan o hokkabazlar

Tavlalarında ümmetlere karşı oyun kazanırlar!

Biri hazineci ve öteki amele

Hazır birbirlerinin tuzağına düşmeye!

Güzellerin sırrını açığa vurmak gerekir

Biz mallarıyız onların, onlar ise tacir!

Altın ve gümüş sevgisinden gözlerinde yaş kalmamış

Evlat annenin omuzlarında yük halini almış

Yazıklar olsun! Meyva verecek korkusu ile

Ağaçtan suyunu çıkartan o kavmin haline!

Telin güzel ezgi çıkacak diye

Doğmamış öldürür vücut içinde!

Türlü türlü cilveleri varsa da

İbret nazarıyla bakarım Avrupa'ya!

Ey onun taklidinin esiri olan! Özgür davran

Kur'an'nın eteğine yapış, özgürlüğünü kazan! (İktbal, 2014: 92).

İktbal, kişinin kendi çabası sonucu bir şeyler elde edebileceği ‘bireysellik’ fikrini savunmuş ve şu ayeti argüman olarak kullanmıştır: “Şüphesiz ki Biz, göklere, yeryüzüne ve dağlara ‘emaneti’ kabullenmeyi önerdik ama onlar, bu yükü reddederek bunu üstlenmeye korktular. İnsan ise bu yükü üstlendi. Fakat adaletsiz ve duyarsız olduğunu da kanıtladı.” (Ahzap: 72). Ayrıca İktbal, modern bilgiyi de kullanarak İslam düşüncesini entelektüel manada anlamlandırmak ve sağlam bir zemine oturtmak istemiştir (İktbal, 2018b: 126). Egoların özgürlüğü meselesini değerlendiren İktbal, “Benliğin”, eşsiz ve mahremiyet olduğuna inanmış ve mantık ile empati formülünü kullanarak şu şekilde bir açıklık getirir.

İktbal, idealleri uğruna her şeyi feda edebilen, özgürlüğü kendisine ilke edinen ve sürekli eylemde bulunan insan modelini arzular. İktbal'in felsefesinde insan; evrende boşluğu dolduran bir madde değil evrene anlam katan bir değerdir. Kainat ve eşya onun çabasıyla değer kazanır. Ona göre yaşamın gayesini anlayabilmenin yolu insan benliğinin anlaşılmasından geçer. Ona göre insan, benlik bilincine sahip biri olarak vücut bulmuştur. Özgürlüğü olan biri ancak “ben”e sahip olabilir. Bu ben ise algılayan, umudu olan, düş kurabilen, hüznlenen ve amaçları doğrultusunda yaşayan bir varlıktır (Aydın, 2019: 45).

İktbal, insanın özgürlüğüne büyük önem gösterir. Ona göre insan hür bir varlıktır. Dolayısıyla tüm eylemlerinden tamamen kendisi sorumludur. İktbal, insanın hürriyeti problemi açısından Tanrı'nın “hikmet” sıfatına ayrı bir önem atfetmektedir. Tanrı hikmetsiz iş yapmaz diyen İktbal, geleceğin ilim, kudret ve hikmet sıfatlarıyla her an çizilmekte olduğunu ifade etmektedir. “Âlim-i Mutlak” ve “Kadir-i Mutlak” gibi

sıfatlara sahip olan Tanrı'nın hikmet sıfatı İktbal açısından İnsan özgürlüğünün teminatıdır. İktbal, Tanrı'nın külli kudretinde hikmetinin de önemli rol oynadığını belirtmektedir. Hikmet sıfatı sayesinde Tanrı'nın bilmesi, yaratması ve kudreti insanın özgürlüğüne engel olmayacak şekilde alemde tezahür etmektedir. İnsan hürriyetini Tanrı'nın sıfatları içerisinde ele almış özellikle "kudret" sıfatı perspektifinde insan hürriyetine çözüm bulmaya çalışmıştır. İktbal'ın, insan hürriyeti problemine çözüm bulmak için Tanrı'nın "kudret" sıfatı üzerinde önemle durduğunu görmekteyiz. İktbal açısından, her "ben" (hatta basit bir atom bile) zaman içinde kendi kendisini organize etmekte ve kendi tecrübesi tarafından disiplin altına alınmaktadır. Âlemdeki tüm "Ben"ler, hür ve şahsi bir kozalitedir. Allah, her şeyi bir takım imkanlarla yaratır ve varlıklara kendi kendilerini belirleme güç ve hürriyetini vermektedir (Yıldırım, 2009: 53-54).

İktbal insan için hürriyeti şöyle ifade etmektedir; "İnsan korkuyla kabul ettiği özgür kişiliğinin emanetçisidir." Hürriyet iyi bir haldir fakat seçme gücüne sahip sınırlı benliğin ortaya çıkmasına izin vermek, büyük bir risk almaktır. Çünkü iyiyi seçme hürriyeti, iynin zıddı olan, kötüyü seçme hürriyetini de içerir. Allah'ın bu riske girmesi onun insana olan büyük güvenini ve inancını gösterir. Buradan sonrası için insana düşen görev bu inancı doğrulamaktır (İktbal, 2018b: 124).

Tanrı özgürlük verdiği insana karşı melekler nazarında büyük risk altında kalmaktadır. Fakat bu riske girilmemiş olsaydı eğer insanın içerisinde yeşermeye muhayyel tohumlar olan yetenekler, kabiliyetler ortaya çıkmış olmayacaktı. Tıpkı bu risk durumu Adem'in yaratılışı esnasında melekler ile Allah arasında geçen "Hani, Rabbin meleklerle, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacağsın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz." demişler, Allah da, "Ben sizin bilmediğinizi bilirim" demişti." (Bakara: 31). Ayetin sonuç cümlesinde ki "Ben sizin bilmediğinizi bilirim" ifadesi Allah'ın insana olan güveninin göstergesidir. İktbal'e göre burada insan bu güveni boşa çıkartmamak için benliğini korumalı ve benliğini yükselterek kendi hürriyetini kazanmalıdır.

İktbal'e göre bir bireyin yaşamı zaman ve yaratma mefhumuna eşzamanlı olarak paralellik göstermelidir. Aksi takdirde tam anlamıyla özgürlük hakkında konuşmanın bir anlamı olmazdı. Dolayısıyla koyu bir determinizm anlayışı kabul edilemez. Bu bağlamda nasıl ki insan zaman ve yaratma mefhumunun faili ise evren de bu anlamda ona hizmet etmelidir. İnsan evreni iyi ya da kötü yönde değiştirmelidir ki özgür olarak zaman çizelgesinin önüne geçmelidir. Çünkü insan, genişleyen evren içerisinde yaşam sürdüren bir varlıktır. Genişleyeni değişen ve atılım içerisinde olan dinamik bir evrende insanın statik olması düşünülemez. İktbal bu noktadaki ifadelerini şu şekilde dile getirir.

Kanaatimce, evrenin, önceden iyi düşünülerek yapılmış bir planın zaman içinde bilgece işleyişi olduğu gibi bir görüş, Kur'an-ı Kerim'e terstir. Daha önce de belirttiğim gibi, Kur'an'a göre evren büyüme ve genişleme eğilimindedir. Büyüyen bir evrendir ve yapımıcısının elini bırakmış, yani tekamülü tamamlanmış bir ürün değildir; ayrıca şimdiki zaman içinde hiçbir şeyin olmadığı ve ölü bir madde kütlesi olarak uzayda öylece uzanır (İktbal, 2018b: 80).

İktbal'e göre Tarih, senaryosu önceden belirlenmiş bir olay düzeninin yavaş yavaş meydana gelmesi değildir. Şayet bu senaryonun gerçekliği kabul edildiği takdirde, yenilik ve seçeneklerin, başka bir ifadeyle iradenin kullanılmasının imkanı ne derece sağlıklıdır? Dolayısıyla birey, kendi özgür ve özgün seçme kapasitesiyle eylemde bulunamayacağı için "yaratma" kelimesine bir anlam yüklenemez (İktbal, 2018b: 106).

İktbal, Tanrı için sınırlılık bahsinde ise şu şekilde açıklamalarda bulunur. İktbal, Tanrı'nın Kudret sıfatında bir daraltmaya gidildiğini iddia etmiştir. Kudret, soyut anlamda ele alınırsa, o vakit kör ve kontrolsüz bir güç sayılır. Neticede böyle bir kudretin hiç sınır tanımadığı gibi bir fikir ortaya çıkar. Tanrı, sorumluluk alabilen, kendini sınırlayabilen bir varlığın meydana gelmesine izin vermiş kendini bu anlamda irade hürriyetiyle sınırlandırmıştır.

Kendiliğinden ve dolayısıyla öngörülemeyen eylem gücüne sahip olan belleklerin ortaya çıkışı, bir anlamda, her şeye müdahil olan Mutlak Benliğin özgürlüğüne ilişkin de bir sınırlamadır. Ancak bu sınırlama dışarıdan dayatılmamaktadır. Kendi yaşam özgürlüğünden doğar, böylece O'nun hayatı, gücü ve özgürlüğünün katılımcıları olmak için sonlu benlikler seçilmiş demektir (İkbal, 2018b: 107).

Buradaki "sınırlama" ifadesinin bizi korkutmaması gerektiğini söyleyen İkbal, Külli Kudret sıfatının da önemli bir rol oynadığı dile getirir. Tanrı, her şeye kadirdir ve sonsuz iktidarını, keyfi ve kaprisli olarak değil, aksine düzenleyen, tekrarlayan ve nizamlı olarak tezahür ettirendir (İkbal, 2018b: 107).

İkbal, Hürriyetin ilk şartı olarak eylemde bulunma ve çaba göstermeyi en temel neden olarak görür. İkbal'in düşünce dünyasında insan, ancak hür ise o zaman bir değere sahiptir. O, kişinin başka birilerine kul köle olmanın acınası halini şu dizelerde dile getirir:

Esaret, güzellik ve beğeniden mahrumiyettir.

Özgür insan neye güzel derse o şey güzeldir.

Kölelerin basiretine güvenilmez zira.

Dünyada sadece özgür insanın gözü görmektedir.

Kendi gayretiyle yalnızca o efendidir bugünün dünyasına,

Zaman denizinden yarının incisini çıkarandır (İkbal, 2015: 35).

İkbal, özgürlük ve esareti bizim kullandığımız anlamlardan farklı bir şekilde kullanmıştır. İkbal, dünyevi kayıtlara bağlanan, başkalarının zincirleriyle hayata tutunan kişiyi köle, zaman ve mekan kaydından kurtularak ilahi zamanı yaşayan ve benliğini koruyan kişiyi ise özgür olarak görmektedir. İkbal başka bir şiirinde kölelik ile hürriyet arasındaki fark ile özgürlüğün önemini şöyle ifade eder:

Köle, gece ile gündüz arasındaki bir saçma bir hezeyan olup erirken,

Hür insanın gönlünde zaman bir saçma ve hezeyandır.

Köle, gece ile gündüzü kendi üzerine kefen gibi örür,

Hür ise kendisini gece ile gündüzün üzerine örür (İkbal, 2015: 82).

İkbal'in perspektifinde yaratma fiili yalnızca Tanrı'ya ait bir özellik değildir. İnsan, kendi iç dinamik imkanlarının zenginliğini ve kudretini fark ettiği zaman Tanrı'nın yanında kendisi de yaratıcı olur. Lakin bu birlikte yaratma eylemi ontolojik anlamdaki beraberlik değil, Onun "benliği" bağımsız, temel ve mutlaklıdır. Saf süre içinde bulunan kendin olmak, özgür olmak "işte ben varım." demektir. Yalnızca var olan veya yaşayan bir birey, "ben varım." diyebilir. İşte bu kendini teyit etme bilinci, hayatın farklı evrelerinde yerimizi ve konumumuzu belirler. Bununla beraber "ben varım." ifadesi, benlik dahilinde ve enlik dışında da vuku bulabilir. Bu, yalnızca, benliğe sahip olan zat ile olmayan arasındaki farktan zuhur eden bir şeydir. Mutlak Ben "tüm alemlere ilgisiz kalabilir onlardan vazgeçip onları görüp duymayabilir." (Şuara: 11). Dolayısıyla alemde müstağni olabilir. Bu bakımdan, Nihai Zat için gayri zat, karşısına çıkan bir "öteki zat" kendini gösteremez. Aksi takdirde bizim kısıtlı benliğimiz karşısındaki "öteki zat" ile mekan ilişkisi de olurdu. Tabiat veya öteki zat, Allah'ın hayatında geçici bir andır. Onun "Ben varım." ifadesi bağımsız, saf ve mutlaklıdır. Böyle bir zat hakkında tam bir fikre sahip olmak imkan dahilinde değildir (İkbal, 2018b: 81).

İkbal, insanın hürriyeti ile ilgili Kur'an-ı Kerim'den Hz. Adem kıssasının önemine değinir. Ona göre Adem'in cennetten çıkarılışına sebep olan günahın aslında ilk özgür seçiminin olduğuna dikkat çeker.

Bu kıssanın amacı, insanın ilkel bir içgüdüsel ihtiyaç düzeyinden, kuşkulu ve itaatsizliğe sahip, özgür bir benliğin bilinçli haline doğru yükselişini göstermektedir. Dolayısıyla Adem'in cennetten kovuluşu veya dünyaya indirilişi herhangi bir ahlaki kurtuluş anlamına gelmez; insanın basit bilinçli hali içinde kendi varlığındaki kişisel nedensellik sarmalı ile boğuşarak, doğa içindeki hayalinden uyanıp bir tür öz bilinçliliğin ilk akılcılığına dönüşmesidir. Kur'an yeryüzünü, insanlıktan uzak bir mekanda, insanlığın bir günah eylemi için hapsedildiği bir işkence salonu olarak görmez. İnsanın ilk itaatsizlik eylemi onun ilk

özgür seçim eylemidir aslında; bu yüzden Kur'an'ın anlatmasına göre, Adem'in bu ilk günah işleyeme eylemi de affedilmiştir (İkbal, 2018b: 112-113).

Hız Adem'in cennetten çıkarılıp dünyaya gönderilmesinde ki "kovulma, çıkarılma, atılma" bir ahlaki bozukluk olarak değerlendirilmemelidir. Bilakis bu durum Hz. Adem özelinde insanoğlunun hürriyetinin ifadesidir. İnsanın saf ve sade şuurdan kendi benliğini oluşturmaya başlaması cennetten çıkarılmasıyla başlamıştır. Hz. Adem'in ilk itaatsizlikte bulunması, aynı zamanda onun ilk hür fiilidir. Böyle bir hürriyet söz konusu olmasaydı, eylemlerinin ahlaki değeri de olmazdı.

İkbal, yapılan tüm fiillerin ve hissedilen bütün duyguların ve heyecanların bireyselliğine dikkat çeker. Dolayısıyla her ego yalnızlık durumunu kendi cihetiyle yaşamaktadır. Bu, insanın özgür olduğu düşüncedir. Hayata yönelik bütün tercihleri bireysel olarak hissetmektedir. İkbal, bu düşüncelere dair fikrini şöyle dile getirmiştir.

Diş hekimi diş ağrısına dair empati duyabilir, ancak diş ağrısının hissini o kendisi deneyimleyemez. Benim zevklerim, acılarım ve arzularım sadece benimdir, sadece kendi özel benliğimin bir parçasını ve bölümünü oluşturur. Duygularım, nefretlerim, sevgim, yargı ve kararlarım sadece benimdir. Cenab-ı Hak Kendisi bile, benim önümde pek çok seçenek olduğunda, benim kendimi hissedemez, yargılayamaz ve belli bir eylemi benim adıma seçemez. Aynı şekilde, sizi tanımak için, geçmişte sizinle muhatap olmuş olmam gerekir. Bir yer ya da insanı tanımam ya da aşına olmam, geçmiş deneyimime ve başka bir benliğin geçmiş deneyimlerine değil kendiminkilerine gönderme yapmam anlamına gelir. Bütün bunlar "Ben" kelimesi ile ifade ettiğimiz zihinsel durumlarımızın eşsiz ilişkisiyle tecelli eder (İkbal, 2018b: 128-129).

İkbal'in zihnindeki özgürlük fikri esasen homojen halde bulunan ve sürekli iletişim halinde olan 'Benlik'tir. Birbirinden izole olmuş halde bulunan ruh-beden ikiliğini eski Zerdüş inancının etkisinin olduğuna inanan İkbal, bu durumun diğer semavi dinleri de etkilediğini, haliyle bir yanlış silsile halinde devam ettiğinden söz eder. İkbal, ruh ile bedenın karşılıklı ilişki halinde olduğunu, beyni ise komut merkezi konuma koyarak ikisi arasında iletişim vazifesi gördüğünü savunur. Ruh ya da benlik dediğimiz deneyimler sistemi de bir eylem sisteminden müteşekkildir. Bu, ruh ve beden ayrımını ortadan kaldırmaz; onları sadece birbirine yaklaştırır. Benliğin karakteristik özelliği kendiliğindendir; bedeni oluşturan eylemler de kendilerini tekrar ederler. Beden, ruhun birikmiş eylemleri veya alışkanlığıdır; bu şekilde de ondan ayrılamaz (İkbal, 2018b: 134).

Sonuç olarak İkbal'in savunduğu özgürlük fikri yukarıdaki bahsedilenlerin özeti mahiyetinde açıklanabilir. Yani İkbal'e göre özgürlük, Nihai Benlik'in gözetimi altında kendi nihai insansal benliğinin ortaya çıkmasını sağlayıp özel bir inisiyatif ortaya koymak suretiyle, kendi özgür iradesini ve özgürlüğünü sergilemek için yapılan eylemlerdir denilebilir. İkbal, bu meseleyle alakalı olarak şu sözleri ifade eder:

İnsanoğlu, Sonsuz Hakikat'ten yansıtılan yeni aydınlanmalardan istifade etmek için her zaman ilerler. Neticede İlahi aydınlanmanın muhatabı olan insan da sadece pasif bir alıcı değildir. Özgür bir benliğin her eylemi yeni bir durumu meydana getirir ve bu sayede daha fazla ufuk açıcı açılım fırsatları da sunulmuş olur (İkbal, 2018b: 154).

3.1.7. Tasavvuf Düşüncesi

İkbal, mistik konular da Mevlana gibi bir şahsiyeti manevi hocası olarak kabul etmiş ve tasavvufa ayrı bir sempati duymuştur. İkbal'in tasavvufa yönelik bu tutumunda kendi ailesinden gelen bir altyapının da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim İkbal'in, bu konu hakkında şu sözleri durumun açıklamasıdır: "Beni gör ki, Hindistan'da Brahman evladı olup da Rum Tebriz (Mevlana- Şemsi Tebrizi) sırrına aşına bir başkasını bulamazsın" (Alap, 2011: 18).

İkbal'e göre bilginin oluşumu, akıl, duygu ve sezginin irdelenerek anlamlandırılmasıyla meydana gelir. İkbal'in burada sezgiyi dile getirmesine neden olan

faktör, Mevlana'nın kanalları açık olan diye hitap ettiği 'kalp' ifadesinden yola çıktığı söylenebilir (İkbal, 2018b: 33,37).

Tasavvufcuların mistik deneyim halini şu şekilde açıklar: "Her şeyden üstün ve her şeyden öte ve bir anlık deneyimi yaşayanın kendi öz şahsiyetini de aşan, olağanüstü öteki Zat ile yakından ve samimi temas kurası meselesidir" (İkbal, 2018b: 40). Bu durumu nesnel kabul etmektedir. Nesnel bir tutumu başkalarına aktarılamamasının sebebini ise şu şekilde savunmuştur: Temel olarak ifade edilemeyen bir duygu ve karşılıklı konuşma söylemlerinde dokunulamayan bir boyut olmasından kaynaklanır. Bununla birlikte, tüm hisler gibi mistik duyguların da bilişsel bir ögeye sahip olduğu bilinmelidir; inanıyorum ki, bu bilişsel öge nedeniyle bir mistik deneyimde düşüncenin işaretleri de görülebilmektedir (İkbal, 2018b: 43).

Kur'an-ı Kerim'de Doğa ve Tarih'in bilgi kaynağı olarak insana sunulduğunu ancak Allah'ın işaret ettiklerinin hem içsel hem de dışsal olarak anlaşılmasını gerektiğini savunan İkbal içsel deneyiminde bilgi kaynağı olduğunu savunmuştur. İçsel deneyimden kastı ise mistik ve manevi deneyimdir. İkbal, buradan hareketle tasavvufun asıl gayesinin manevi deneyimi sistemli bir şekilde kontrol altına almak olduğunu söyler (İkbal, 2018b: 158).

İkbal, tasavvufla ilgili fikirlerin kaynağını ve doğduğu ortamı 8.yy'ın sonu ile 9.yy'ın başlarındaki olgulara bağlamıştır. Bunlar özetle şu şekilde sıralanabilir:

8.yy'ın ikinci yarısında Emevilerin yıkılması sonucu bazı grupların siyasi ayaklanmalar çıkarmasıyla dolu olması. Sonrasında Harun Reşid'in oğulları arasındaki siyasi çekişmeler beraberinde yine ayaklanmaları getirmiş ve toplum sürekli bir huzursuzluk havasında bunalıma girmiştir. Dolayısıyla halk, bu huzursuzluk havasından uzak kalmak istemeleri zahit yaşamın ilk evresi olmuştur denilebilir.

Şüphecilik fikrinden uzak olmak ve eşyanın derinliklerine nüfuz ederek esrarengiz ruh haletine girmek istemeleri denilebilir.

Dört büyük mezhep olarak adlandırdığımız Hanefilik, Şafilik, Malikilik ve Hanbelilik mezheplerini heyecansız bir dindarlık olarak görmeleri.

Eş'ariler ile Rasyonalizmin savunucuları arasındaki sert teoloji tartışmalarının mezhepler çevresinde kalmaması.

Zenginliğin artmasıyla yüksek tabakadakilerin İslami yaşantıya ve ahlaka karşı kayıtsızlıklarının artmaya başlaması.

İslam dervişlerinin Hristiyan düşünce tarzından ziyade yaşam biçimlerini benimsemeleri olarak değerlendirmiştir (İkbal, 2017a: 99-100-101).

İkbal'e göre sufilerin hikmet anlayışında tarihi belgelere dayalı metin ya da rivayet yoktur. Onların bu hikmet anlayışı "size bizim ayetlerimizi okuyan, sizi arındıran size Kitabı ve Hikmeti ve daha önce bilmediğiniz şeyleri öğreten kendi aranızdan bir peygamber gönderdik." ayetine dayanır (İkbal, 2017a: 104).

İkbal, tasavvuftaki hakikati aramada üç grup görmüştür. Bunlar; kendini bilen olarak hakikat, güzellik olarak hakikat ve nur olarak hakikattir (İkbal, 2017a: 107). O, birinci grubun amacının felsefe yapmak olmadığını bildiğinden konu dışında tutmak kaydıyla diğer iki cenah hakkında görüş ileri sürmüştür.

İkbal, 'güzellik olarak hakikat' grubunun Neo-platonik tecelli nazariyesini benimsediklerini ileri sürer. Bu gruba göre evren, 'Ebedi Güzellik'in yansıyan görüntüsüdür. Bu okulun Sufilerine göre, Mutlak Hakikat ya da Ebedi Güzellik, başlangıcı, sonu, sağ, solu, altı gibi sınırlılıklardan mutlak surette bağımsız olması anlamında sonsuzdur. Sonsuzda ise söz ve sıfat farkı yoktur. Dolayısıyla cevher ve nitelik birbirinin aynısıdır (İkbal, 2017a: 108, 110).

İslam Felsefesi literatüründe Nur Felsefesi olarak anılan bu grup ise, kurucusu Sühreverdi ile bütünleşmiştir. Sühreverdi'ye göre Nur, Var demektir. Nerde bir Var var ise orada Nur vardır. Yine aynı şekilde nerede bir Nur varsa orada Var vardır demektir.

Sühreverdi, fikri bağımsızlığı, kullandığı malzemeleri bir bütün haline getirmediği ustalığı ve İran'ın felsefi geleneklerine sıkıca bağlı olmasıyla tanınır. Onun sahip olduğu parlak fikirleri, dar görüşlü din adamlarının hışmına uğramasına neden olmuş ve bu güruhun kışkırtmaları sonucu şehit edilmiştir. (İkbal, 2017a: 117).

İkbal tasavvufdaki zühd kavramına karşı çıkmaktadır. Ona göre gerçek tasavvuf görünür olmaktır. Görünen bireyler hayatın gerçekliğinden ve toplumdan uzak duramaz, aksine kendisine yüklenen sorumluluklarla bizzat hayatın içinde kurgulayarak ve yaşayarak yer alır. Bilahare yanlış içerikle doldurulmuş tasavvufun hakim olduğu Müslüman toplumlar, dünyayı hor görmekte ve asketik yaşam biçimini tercih etmekte. Oysa gerçek tasavvufu bezenmiş insan, tecrübe bütünlüğüne sahiptir ve bireyselliğin göstergesi olan eylemlerle de mükemmelliğin peşindedir (Çelik, 2012: 234).

İkbal, tasavvufu iki yönden alır: biri aktif güç diğeryse pasiflik durumu. O, mistik tecrübeyi bir bilgi kaynağı ve gerçeğe yaklaşmanın faydalı bir yolu olarak kabul eder. Çünkü onun İslam kavramı, bir manastır düzeni değildir ve o İslam'ı maddi ve manevi dünya arasında birleştirici bir aktif güç olarak görür. Bu yüzden o, pasif bir tutumu kabul etmez. İkbal'e göre, İslam'da tasavvufun vazifesi, sufi tecrübeye bir çeki düzen getirerek onu sistemli hale getirmek olmuştur (Alevi, 2006: 138).

İkbal, sufilere, zühd hayatı yaşayanlardan uzak durmalarını ve onlara karşı çıkmaları istemiştir. Çünkü manastır hayatı sadece keder ve acıdır. Şuanda yaşanan İslam dini ve ahlakı, bu manastır hayatının belirtilerini göstermektedir. Bu durum ise ölmekte olan bir milletin alametidir (Alevi, 2006: 139).

İranlı Profesör Said Nefisi, İkbal'in şairlik ve filozofluk yönüyle ilgili çarpıcı ve bir hayli ilginç ifadeleri kullanmaktadır: "Dünya çok sayıda şair görmüştür. Şüphesiz ki İkbal, bu mümtaz insanlardan biridir ve biz onu peygamberlik misyonuna sahip olan şairlerin önderi olarak isimlendirebiliriz (Nefisi, 2006: 148).

Müslüman filozoflar, yabancı felsefi terminolojiyi kendi dillerine çevirirlerken, zaten karmaşık olan karışıklıklarını daha da karmaşık hale sokmuşlardır. Onlar bu terimlerin ne Kur'an-ı Kerim içinde kullanılan formlarına, ne de Arapça sözlüklerdeki literal anlamlarına bakmışlardır. Filozoflar çeviri işlemini yaparken Greklerin ve Veda yazarlarının verdiği anlamları aktarmışlardır (Raşid, 2006: 150). Böylece çözülmesi daha basit olan problemler zorlaşmıştır. İkbal konuyla alakalı olarak Peki, o zaman, salt felsefe yöntemini dine uyarlamak mümkün müdür? Sorusunu sorar ve şöyle yanıt verir;

Felsefenin temel yaklaşımlarından biri, özgür sorgulamaları teşkil etmesidir. Bütün otoriter yaklaşımlardan şüphe duyar. Esas işlevi, insan düşüncesinin eleştirel olmayan varsayımlarını gizlendiği yerlere kadar takip etmektir. Bu arayış, en sonunda nihai hakikate ulaşabilmek için, salt akıl yürütme yeteneğinin reddedilmesi veya açıkça kabul edilmesiyle son bulur. Kaldı ki dinin özü inançtır (İkbal, 2018b: 20).

İkbal, çöküş geçiren ulusların uydurma tasavvuf ve yok oluşçuluk fikrine sığındıklarını ifade eder. Yaşamla mücadele cesaretleri kalmadığı için velilik ve sonsuzluk arayışına veya mehdilik inancına sarılırlar (İkbal, 2017b: 191). Bu durum Moğol istilasından sonra nakilci geleneğin savunduğu görüşlerdir denilebilir.

İkbal, Uydurma tasavvufunun, Kur'an-ı Kerim'i karanlık ve karamsarlık olarak göstermeye çalışmasına karşı çıkar. Ona göre, İslam'da gizli usullerin, seçilmişler tarafından bilinebileceğini söyleyenlere asla kulak asılmaması gerektiğini vurgular (İkbal, 2017b: 193).

İkbal, eserlerinde tasavvuf ve felsefeyi kıyasladığında genel olarak tasavvuf tarafını tutmuş ve eserlerine bu durumu yansıtmıştır:

Ey yolcu caddenin sonunu görmek mümkün mü?
Görüp bitkin düşmek felsefenin işi
Görüp canlanmaksa irfanın işi!
Tartar olayları biri hüner terazisiyle
Diğeri ise tartar nazar terazisiyle!
Biri su ve toprağı ele alır
Diğeri temiz ruhu kazanır! (İkbal, 2014: 147).

Müslüman ülkelerin gelişim ve değişim gösterememelerinin sebebi olarak kendilerine din adamı diyen mollalar ile pasif sufi tiplerini tespit etmiş ve şu dizelerde dile getirmiştir:

Alimler Kur'an ilminden uzaklaşmış
Sufiler sakal uzatıp kurt gibi yırtıcılaşmış! (İkbal, 2014: 272).

Mistik yaşam ve sufilik tarzı hayatı reddeden İktbal, kendini yine de bu yaşamın etkilerinden tamamen sıyıramamıştır. Bunu şu dizelerinden anlayabiliriz:

Akıl bana bilge bir görüş bahşetti
Aşk, rintçe tutum davranış öğretti.
Akıl mertebesinden kolaylıkla geçti İktbal
O bilge aşk mertebesinde kayboldu gitti (İktbal, 2015: 63).

İktbal'in tasavvuf ve mistisizm ile ilgili görüşlerine bakıldığında bir çelişkinin olduğunu gözlemlenebilir. Zira o asketik yaşam biçimini reddetmiş, toplumun içinde olmayı savunmuştur. İktbal, tasavvuf ve mistik yaşamın yanlış telakki edildiğine inanır. İktbal'in kanaatine göre gerçek tasavvuf kendi ifadeleriyle: “Şüphesiz ki gerçek tasavvuf ve medreseleri İslam'da zikredilen dini deneyimi şekillendirmek ve yönlendirmek için oldukça iyi çalışmalar yapmışlardır. Fakat onların ahir-zaman temsilcileri, modern zihinlerdeki bilgisizliklerden ötürü, modern düşünce ve deneyimlerden yeni ilhamları anlamlandırma hususunda aciz kalmışlardır” (İktbal, 2018b: 18).

Tasavvuf ehlinin, hızlı akan zamanın sonsuzlukla birleşerek buluşması hasebiyle, zamanın gerçek olmadığı kanaatiyle, o zamanla ilişkisini kestiğini düşünmek yanlıştır. Çünkü eşsizliği ve yeganeliği bakımından, mistik tasavvuf hali ile günlük duygularımız arasında kesinlikle bir ilinti ve ilişki vardır. Bunun en büyük göstergesi, mistik durumların daimi olmamasıdır. Dolayısıyla mistik durumun kısa süre sonra tasavvuf ehlinin zihninden kaybolmasının ardından, derin bir otorite ve itimat duygusu kalır. Bununla birlikte tasavvuf ehli ya da peygamber olsa bile, her ikisi de öyle ya da böyle sonunda normal deneyimin doğal durumlarına dönerler. Ancak peygamberin dönüşü, daha ziyade insanoğlu için namütenahi mana ve sonsuz gayelerle örülüdür. O zaman da bilgi amacıyla, mistik deneyim bölgesi, insan deneyiminin diğer herhangi bir deneyim bölgesi kadar gerçektir ve sadece algı yoluyla anlamlandırma aşamasına kadar izlenemediği için göz ardı edilmesi doğru değildir. Mistik durumun manevi değerini, mevcut organik koşullarında belirleyiciliğine göre göz ardı etmek veya görmezden gelmek de mümkün değildir. Modern psikolojinin, beden ve akıl ile iç içe olan ilişkisine dair varsayımının doğru olduğu düşünülse bile, mistik durumun değerini gerçeğin açığa çıkarılması olarak görüp bu durumu itibarsızlaştırmak mantık dışıdır (İktbal, 2018b: 45).

İktbal'in perspektifindeki tasavvuf ve mensuplarının bu şekilde anlaşıldığı görülmektedir. Tasavvuf ile felsefe ya da mutasavvıflar ile filozoflar arasındaki zıtlaşmanın nedenleri ise aşağıdaki gibidir.

Mutasavvıflar ile felsefeciler arasındaki kutuplaşmanın temel nedeni, dini tecrübeyi sezgiye, felsefi ve bilimsel düşüncenin de akla dayandırılmasıdır. Dolayısıyla felsefenin din karşısı olduğu yolunda kanaat belirmiştir. İktbal, Doğu ve Batı'nın uzun yıllar düşünsel anlamda kutuplaşmasının nedeni olarak gördüğü bu fikrin karşısında yer almıştır. Ona göre düşünce ve sezgi herhangi bir şekilde taban tabana zıt değildir. Aksine onlar birbirinin eksikliğini tamamlayan kardeş gibidirler. Biri, gerçeğin sonsuz tarafıyla meşgul iken diğeri, bunun evrensel tarafıyla meşguldür. Biri, hakikatin tamamının varlığıyla meşgulken, diğeri belirli bir kısmını müşahade etmek suretiyle tümünü ayrıntılarıyla araştırmayı hedefler, tekrardan hareketlenmeleri için karşılıklı birbirine ihtiyaç duyarlar. Her ikisi de hayattaki fonksiyonları çerçevesinde, görebildikleri aynı gerçeği müşahade etmeye gayret ederler (Kayani, 2002: 51-52).

İktbal, tasavvufun önemini Tanrı arayışında bulur. O dikkatleri deneyim olarak insan geçmişine, geleceği de bireyi bekleyen olaylar üzerine sabitlemeye çalışır:

Hazreti Mevlana'nın güzel ifadesiyle “kalp”, güneşin ışınlarından beslenen ve algılama kanalları açık olanlar haricindeki yönleriyle Hakikat'e temas eden bir içsel sezgidir. Kur'an'a göre “kalp”, “gören” bir şeydir. Onun bize anlattıkları doğru yorumlanırsa, onlar, asla yanlış şeyler değildir. Bununla birlikte, bunu çok gizemli ve hususi bir özellik olarak da görmemeliyiz. Neticede bu kelimenin fizyolojik anlamında, duygu veya heyecanın pek rolü olmadığı bir tarzda Mutlak

Hakikat'i görmek ve algılamak esastır. Yine de bize açılan bu deneyim vizyonu, başka herhangi bir deneyim kadar gerçek ve somuttur. Bu olguyu psişik, mistik veya doğaüstü gibi tanımlamalarla tarif etmek, deneyim olarak özünde bulunan değeri azaltmaz. Tarihte en ilkel insanın bakış açısıyla her şey doğaüstü bir özellik taşımaktaydı (İkbal, 2018b: 37).

Mistik bir düşünce olarak tasavvuf, deneyimle ilgili bir çalışma yaparak benliğin diri ve taze bölgelerini ortaya çıkarmaktadır. Tasavvufun aydınlatıcı bir mahiyeti vardır; ancak, yıpranmış metafizik düşünce biçimleriyle şekillendirilen bir takım kuramlar, modern zihin üzerinde yıkıcı bir etkiye sahiptir. Neo-Platonik mistik anlayışta açıklandığı gibi, isimsiz bir şeye dair arayış, somut düşünce alışkanlığıyla, Allah'a dair somut bir yaşam deneyimini talep eden modern zihinleri tatmin edemez. Tarihi seyrine bakıldığında, ibadet eyleminde somutlaşan tutumun böyle bir deneyim için şart olduğu aşikardır. Aslında, dua, Doğa gözlemcisinin entelektüel faaliyeti için zaruri bir tamamlayıcı unsur olarak görülmelidir. Tabiatın bilimsel gözlemi bizi Mutlak Hakikat davranışı ile yakın temas içinde tutar ve böylece daha derin bir görüş süzgeci dahilinde içsel algımızı keskinleştirir. Burada Mutlak Hakikat'i aramasına ilişkin şu dize örnek verilebilir:

Sufinin kitabı yalnızca mürekkep ve harflerden oluşmuyor
Kar gibi beyaz bir kalpten ibarettir o (İkbal, 2018b: 119).

İkbal'in kanaatine göre mistik deneyim, tecrübe ve ruh hali doğrudan bir tecrübe olması hasebiyle başkalarına aktarılamaması duygu hali olmasındandır. Kendi ifadeleriyle:

Mistik deneyimin başkalarına aktarılamamasının nedeni, temel olarak ifade edilemeyen bir duygu ve karşılıklı konuşma söylemlerinde dokunulamayan bir boyut olmasından kaynaklanır. Bununla birlikte, tüm hisler gibi mistik duygularında da bilişsel bir ögeye sahip olduğu bilinmektedir; inanıyorum ki, bu bilişsel öge nedeniyle bir mistik deneyimde düşüncenin işaretleri de görülebilmektedir. Aslında, bir düşünce ifade edilebilmesi için duygu ile birlikte hareket edilir. Dolayısıyla duygu ve düşüncenin aynı iç deneyim birikiminin zamandan bağımsız ve zamansal yönleri olduğu görülecektir (İkbal, 2018b: 43).

İkbal'e göre Sufiliğin kendi iç dinamizmi boşalmış ve sahte mutasavvıflar Kur'an'ın öğretilerinden uzaklaşmıştır. Nitekim manevi hocası olarak kabul ettiği Mevlana gibi mutasavvıfların artık olmadığını serzenişli olarak şu dizelerinde dile getirir:

Bu sofî molların tutsak olan sen;
Hayat yok şimdi Kur'an hikmetinden;
Bağın bir tek şu Kur'an ayetinden,
O tek Yasin okur ölmek dilerken! (İkbal, 2010:461).

3.1.8. Sanat Tasavvuru

Sanat felsefesi, kökeni itibarıyla çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bu kavram günümüze değin çokça tartışılmış ve bu tartışmalar farklı yorumlar ortaya çıkarmıştır. Bu yorumlardan en önemli olanları ise hem kendi zamanlarında hem de kendilerinden sonra gelen tüm felsefi akımlara etki eden Yunan Felsefesi'nin iki önemli filozofu olan Platon ve onun öğrencisi Aristoteles'in sanat üzerine yorumlarıdır. Platon'a göre sanat, basit bir kopya ya da ideaların sönük bir yansıması olarak telakki edilir (Platon, 1995: 88). Aristoteles'e göre ise hocasının tersine sanat, insanlara çok farklı dünyalar açan ve güzelliklerin görülmesini sağlayan değer alanıdır (Aristoteles, 2007: 56). Nitekim filozofların bu şekilde zıt yorumlamaları diğer felsefi alanlarda da kendini göstermektedir. "Raffaello'nun 16. yy'da yapmış olduğu Atina Mektebi adlı tablo çalışmasında Platon işaret parmağını havaya kaldırarak gerçek olanın idelalar olduğunu söyler. Hemen yanında bulunan Aristoteles ise elini ileri doğru uzatarak hocasının aksine gerçek olanın fenomenler dünyası olduğunu ifade eder" (Kavuran; Dede, 2013: 50-62).

Müslüman filozof Muhammed İktbal'in sanat hakkındaki düşüncelerinin neler olduğu ve nasıl oluştuğunu tespit etmek önem arz etmektedir.

İktbal'in sanat görüşünde belirleyici olan faktör nedir? Sorusunun cevabı, büyük oranda onun şahsında aranmalıdır. Zira kişinin şahsiyeti ile belli bir çevrede edindiğı tecrübeler, onun sanatında kendini gösterir. İktbal'in şiire ve sanata bakışı büyük ölçüde yaşadığı süre boyunca ülkesinde geçerli olan sosyal şartların etkisiyle şekillenmiştir. Onun edebi sanatı, yıkılış döneminin ardından ortaya çıkan bir toplumun önemli ve anlamlı sanatıdır (Şerif, 2006: 292).

Sanat üzerine yazanların çoğu, sanatı bir amaca yönelik fonksiyonel bir uğraş olarak görürlerdi. Ama 19. yy'ın başlarında Fransa'da Flaubert, Gautier ve Baudelaire, Rusya'da Puşkin, İngiltere'de Oscar Wilde ile Walter Peter, ve Amerikalı yazar Edgar Allan Poe tarafından, fonksiyonalist akıma karşı güçlü bir cereyan başladı. Bu akımın sloganı "sanat, sanat içindir" felsefesi idi. Doğruluk, iyilik, güzellik, adalet vs. gibi diğer aksiyolojik kavramlar bu gayenin altında veya bu hedefin içinde yer alırdı (Şerif, 2006: 293).

Yaklaşık yarım asır önce psikolog Johann Friedrich tarafından dile getirilen ve günümüzde Clive Bell ve Roger Fry gibi temsilcileri bulunan bir ileri sanat adımı ise Şekilciliktir. Bu grup, sanatın içeriğı ve şekli hususunda bir ayırım yapmakta, karakter, yer, duygu, sansasyon, imaj ve anlamaya bir açıdan; dil, ölçü, kafiye, ritim ve stile de bir başka açıdan bakmaktaydılar (Şerif, 2006: 294).

Sonuç olarak sanatsal zevk, farklı unsurların bir arada oluşturduğu ilişkileri, mükemmel bir şekilde anlamaktan ibarettir. "Sanat, sanat içindir" felsefesinin taraftarları, sanatı, hayatın en yüce zirvesine oturtma noktasındaki aşırılıktan; şekilciler ise, sanatın içeriğini tamamen ihmal ettikleri ve sadece şekilden ibaret görmeleri şeklinde yaklaşımlarından ötürü zarar görmüşlerdir (Şerif, 2006: 295).

İktbal, şiirlerini yazmaya koyulduğunda bu iki akım oldukça popülerdi. Bu akımlardan ilki onun dikkatini çekmemiştir. Bunun sebebi kıtasal olması ve Hindistan'a ulaşmamış olması olabilir. İkinci görüşe ise aşıkâr şekilde karşıdır. İktbal, şekilcilerin ihmal ettiği içeriğe ayrı bir önem verirdi. Örneğin ona göre müzik, içinde şevk, heyecan ve fikir barındırmıyorsa sönmüş bir ateşten farkı yoktur:

Nağme insanı çıldırtmalı
Ve kalbi harekete geçirmeli
Anlamsız nağme ölüdür
Ve sönmüş ateş gibi tesirsizdir (Şerif, 2006: 296).

İktbal, Tanrı ile insan arasındaki diyalogu temsil eden bir şiirinde, insanın sanat vasıtası ile kainatı taklit değil, adeta yeniden şekillendirdiğini tasvir etmektedir:

Yabanlar ve dağlar yarattın ya sen,
Hıyaban ve bağlar, yapan şimdi ben!
Oyum ben, taşından yapan aynalar,
Zehirden yapan bal, benim aşıkâr! (İktbal, 2018a: 77).

Genel olarak bütün bu yazarlar, düşünürler ve şairler için sanatın fonksiyonu sosyal devrim yapmaktır. Sanatta fonksiyoneliğin kurucusu Platon'dur. Ona göre sanat, hem şekil hem de içerik bakımından ahlaki ve ilmi amaçlara hizmet etmelidir. Dolayısıyla ahlaki anlamda çöküntüye sebebiyet veren sanatçılar eleştirilir. İktbal, metafizik alanlarda Platon'a muhalefet olmakla birlikte, sanat alanında onun öğrencisi sayılır. İkisi de sanatın amacı konusunda hemfikirdirler (Şerif, 2006: 301).

İktbal'e göre güzel sanatlar, gerçek hayattaki güzellik ile aynı olması gerekmez. Ona göre bir şair çok iyi şiir yazabilir ancak o şiir okuyucuyu en yücelere ulaştırmak yerine daha alt seviyelere de indirebilmektedir. Dolayısıyla sanat, insan hayatına tabidir, onun üstünde değildir (İktbal, 2017b: 132-133).

İktbal, sanat hakkındaki görüşünü şöyle ifade eder; "İnancıma göre sanat, yani edebiyat, şiir, resim, müzik veya mimari, bunların her biri hayatın yardımcısı ve hizmetkarıdır. Bu yüzden sanatı yenilik ve yarar sağlayıcı olarak düşünürüm." İktbal'e göre sanatın gücü o denli kuvvetlidir ki bir ulusun kuruluşunda önemli bir yerinin olduğundan söz eder. İktbal eserinde, şiir gücün farkında olan Mussolini'nin, "İtalya'nın içinde bulunduğu durumdan kurtarılması için yeniden bir Dante çıkartmanın zorunlu olduğunu" söylediğini ifade eder (İktbal, 2017b: 157-158-159).

İkbal için şiir, yüksek düzeyde bir sanattır (İkbal, 2018b: 20). O, fikirlerinin büyük bölümünü şiir yazılarında ön plana çıkartmıştır. O, bu sanatın etkisine inanır ve şöyle tarif eder:

Her şair az ya da çok çevresindeki varlıkları, inançları, düşünceleri ve hedefleri süsleyip gösterme yeteneğine sahiptir. Zaten şairlik başkalarının dikkatini çekmek ve kalplerini o varlık ve hedeflere yönlendirmek için onları daha güzel bir kılığa sokmak demektir. Bu anlamda her şair büyücüdür; aralarındaki tek fark, kiminin büyü çok etkilidir kimininki az (İkbal, 2017b: 114).

İkbal'in kanaatine göre şiir sanatı ile bir millet arasında duygusal bir bağın var olduğu gerçeği göz ardı edilemez. Ona göre milletleri millet yapan şairlerdir. O, şiir sanatının yüce bir değerinin olduğuna inanır. Hatta peygamber mirasçı olarak da şairleri örnek gösterir:

Şair, milletin gözünde kalp misalidir,
Şairi olmayan millet bir yığın topraktır.
Eğer insanları yaratmaksa şiirin amacı,
O zaman şairler peygamberlerin mirasçılarıdır (İkbal, 2014: 61).

İkbal, sesini duyurmak için en etkili yöntemlerden birinin şiir olduğunun farkına varmış. Nesir yazılarının içinde de şiir dilini kullanan İkbal, belli başlı öne çıkmış *Cavidname*, *Sarktan Haber*, *Cebraile Kanadı* gibi eserlerini şiir dilinde yazmış ve sesini bu volla duyurmaya çalışmıştır. Kendi ifadesiyle şiirin etkisini şu dizelerde dile getirmiştir:

Şiir, ateşini arzu katından kazanır
İki beyitle cennet hurisinin gönlünü çalabilirsin! (İkbal, 2014: 226).

İkbal şiir sanatıyla, din ve felsefenin diğer bir ifadeyle insana dair tüm konularda yüksek düzeyde şiir tabirini kullanarak bu sanata dair ehemmiyetini göstermek istemiştir (İkbal, 2018b: 20). O, şiir sanatına bu kadar önem göstermesinin haklılığını *Cavidname* adlı eserinin şu dizelerinden öğrenebiliriz:

“Aklın ölümü ne?” dedi, “Düşüncenin terki!” dedim
“Kalbin ölümü ne?” dedi, “Zikrin terki!” dedim
“Vücut nedir?” dedi, “Yol toprağından doğan!” dedim
“Ruh nedir?” dedi, “La ilah'ın sırrı!” dedim
“İnsan nedir?” dedi, “O'nun sırlarından!” dedim
“Alem nedir?” diye sordu, “İşte karşında!” dedim
“İlim ve sanat nedir? dedi, “Post!” dedim
“Delil nedir? diye sordu, “Dostun yüzüdür!” dedim
“Avamın dini nedir? dedi, “İşitmek!” cevabını verdim
“Ariflerin dini ne? dedi, “Görmektir!” dedim (İkbal, 2014: 54).

Muhammed İkbal'de sanat, ahlakın hizmetinde kabul edilmiş ve değer görmüştür. Bilahere o, sanatı da sanatçının kendisini ifade aracı olarak görmektedir. Bu bakımdan sanat, ahlakın altında olması her ne kadar sanatçının kişiliğini bir ifade aracı kılarsa dahi, etik değerlere nazarı etki etmiyorsa gerçek bir sanat olarak kabul edilemez. Diğer yandan sanatçının kişiliğini öne çıkaran her sanat çalışması, ahlaki açıdan güzel veya çirkin, yahut iyi ya da kötü olsun bu manada gerçek bir sanat eseridir denilebilir. Galib'in bu hususla ilgili bir şiirine bakılacak olursa:

Kan çılgın damardan akmakta ve durmamaktadır,
O bir eğlence gibi olsa bile sen onu üzüntü kabul et.
Galib! Hayat kendisine ait bu tarz üzere devam edip gitmekte,
biz de ne hatırlayacağız ki Allah muhafaza edip durmaktadır.
Çünkü sürüp giden derberlikten bizim gönlümüz korkmamaktadır artık,
İnsan kadeh olsa da ben kase olmayacağım.
Esed, (Mirza Esedullah Galib) Varlığın tüm hilebazlığı içerisinden gelme,
Zira tüm alem hayal tuzağının bir dairesinden ibarettir (Şerif, 2006: 308).

Görüldüğü üzere İkbal, ayrı ayrı konularda uzun açıklamalar getirmekten ziyade, şiir sanatının etkili gücünden istifade etmiştir. Bilahere o, şiir sanatında manevi hocası olarak kabul ettiği Mevla'nın öğrenciliğine yaraşır bir şiir sanatçısıdır denilebilir.

Sonuç olarak İktbal'in Tanrı, din, ilim, insan, özgürlük, tasavvuf ve sanat gibi felsefenin teorik boyuttaki kavramlarına yaklaşımı bu şekildedir. O, mezkur kavramların hepsinde bilmukve halinde gelişme ve kemalleşmeye muktedir egonun varlığını ispatlamaya çalışır. Ona göre bilmukve halde bulunan ego bilfiil harekete geçirilmeli ve kemalleşmelidir. İktbal'in felsefesinin pratik boyutu ise aşağıda ayrıntılandırılmıştır.

3.2. İktbal'in Felsefesinin Pratik Boyutu

3.2.1. Kültür ve Medeniyet

Muhammed İktbal, Batı'ya karşı güçlü durabilen bir Doğu medeniyeti inşa etmek istemiştir. Bunu yaparken de Doğu'nun kendi özlerine dönmelerini ve içsel anlamda değişimin başlatılması gerektiğini iddia etmiştir. Diğer yandan ise Batılı tarzda ilim, akıl, çalışma ahlakı ve hevesi, deneysel araştırma metotları vb. gibi fenni ilimlerin kullanılmasını şart koşmuş ve ardından buna ilave olarak da *aşk* kavramını öne sürmüştür. Ona göre *aşk* boyutu ilim, fen, bilimsel metot vs. gibi ilmi çalışma yöntemlerini içine alan ve yöneten ilahi bir değerdir. Eserlerinde sıkça dile getirdiği üzere o, *aşksız* bir ilmin batıl olduğunu vurgular. İktbal'in bu noktada *akla* önem vermediği fikri hatırıma gelebilir, lakin o, *akıl* ile *aşkın* bütünleşen ve kesişen yönüne önem verir. Dolayısıyla *aşk*, akı ve ilmi içine alan bir boyuttur. İktbal için *aşk*, değerleri belirleyen bir ölçüttür.

Yeniden güçlü bir İslam medeniyeti inşa etme isteğine sahip olan yalnızca Muhammed İktbal değildir. Cemaleddin Afgani, Fazlurrahman ve Said Halim Paşa gibi şahsiyetler de yeni fikri aşılamlar olmadan, geleneksel düşünce ve faaliyetlerin değişmeden ekonomi, bilimsel, sanatsal ve teknolojik anlamda köklü bir değişime gidilmeyeceğini savunmuşlardır. Bu fikir insanları modern çağın gerekliliğini vurgulamaya çalışırken bir yandan da İslam'dan taviz vermedikleri göze çarpmaktadır. Muhammed İktbal'i bu düşünürlerden ayırt eden özellik ise şudur: Mücadele etme ruhunu ve kendi benliklerini kaybetmiş Müslümanların tekrardan yeni bir dini anlamlandırma ile ayağa kaldırma mücadelesi içinde olmasıdır. İktbal'e göre güçlü bir medeniyet inşa etmenin yolu, Müslüman'ı kendi öz benliğiyle yeniden tanıştırmak ve olması gereken karakteri yeniden canlandırmaktır (Tüzer, 2012: 86).

İktbal'in kanaatine göre Batı toplumları, ilmi gelişim ve yönetim anlayışlarını sömürgecilik faaliyetlerini kolaylaştırmak için bu değerleri amaç olarak kullanmışlardır. Elbette Batı'nın ilim, fen, sanat, eşitlik, insan hakları vs. gibi değerlerinin göz ardı edilemeyeceğini kabul etmeliyiz; zira Batı, insanı, amaç olarak görürken, Doğu, insanı, araç olarak görür. Lakin Batı'nın bu değerleri kullandığı şekliyle Doğu toplumlarına indekslenmesi gerekmektedir. O, Batının, görünürde hümanist davranıp sahada ise bencilce sömürge politikalarının yürütmesini ikiye bölümlü olarak görmektedir. Esasen bu gerçeği daha da netlik kazanması için ikiye bölümlü değil de yüzölçümlü olarak nitelemek yerinde tespit olacaktır.

O bilim, o felsefe, o strateji, o siyaset anlayışı

Kan emerler ama eşitlik dersi verirler (İktbal, 2015: 125).

İktbal Hindistan, Malezya, Endonezya gibi doğu toplumlarının gelişmesinin önünde büyük bir engel teşkil eden kapitalizm, faşizm, emperyalizm ve diğer siyasi akımların etkilerini göstermişlerdir. Müslümanların maddi ve manevi değerlerini ele geçirmeyi hedefleyen bu düşman güçlerin, en önemli metodu da sömürgecilik olmuştur. Bu çağda Müslümanları düşman olarak gören sömürgeci bir zihniyetin varlığından söz edilebilir. Müslümanları zayıflatmaya çalışan bu güçlere karşı İktbal gibi diriliş sembolleri ortaya çıkmıştır.

İktbal, fikri ve felsefi bakımdan kendine özgü bir seçkinliğe sahip olan büyük bir düşünürdür. İktbal, günümüz dünyasında, günümüz düşünce dünyasında İslam'ın en yüksek düzeyde ilmi ve fikri bir sıçramayla gündeme gelebileceğini ve rol oynayabileceğini göstermiştir. İktbal toplumsal bakımdan da sömürgecilikle mücadelede son derece olumlu pratik bir rol oynamaktadır. O hem felsefi düşünce hem de ilmi

düşünce insanıdır. Çeşitli boyutların hemen hepsinde en yüksek düzeyde kendisini göstermiş bir şair, filozof, düşünce savaşçısı, uyanık bir siyaset mücahididir; yalnızlık, dua ve ruhsal düşünce adamıdır; sözün ve edebiyatın ustasıdır; yani Müslümandır (Şeriati, 2018: 16).

İkbal, İslam medeniyetinde dini düşünce formunun son beş yüz yıldır durakladığını dile getirmiş ve Müslümanların Endülüs gibi ilmi yönden oldukça gelişmiş olan devletten, tıp, felsefe ve ilmi metotları yönünden de Avrupa halklarına öğretilen yıllardan bahseder.. Yakın tarihte ise Müslümanların manevi yönden Batı'ya yöneldiğini ancak entelektüel boyutunu değil de ruhsal olarak Avrupa Kültürünün etkisinde olduğunu dile getirir. O, Doğu medeniyetinin asıl görmesi gereken Avrupa gerçeğini göz ardı ettiklerinin endişesini vurgular (İkbal, 2018b: 27).

İkbal, ilmi ve felsefi anlamda Yunanlıların ve Batı medeniyetinin gelişim göstermesindeki en büyük etkinin Arap medeniyeti olduğunu dile getirir. Öyle ki varlıklarının sebebi olarak Arapları görür. Kanaatimizce, burada İkbal, mezopotamya gerçeğini göz ardı etmiştir. Nitekim Hilmi Z. Ülken'nin doğu ile batı hakkındaki görüşlerini burada zikretmek yerinde olacaktır kaanatindeyiz:

Ülken'e göre "Yunanlılar, teorik ve pratik anlamdaki ilmi gelişimini Fenike, Sümer ve Mısır'a borçludur. Fenikeliler'den gemicilik ve hesap; Sümerler'den heyeti, hesabı, kadastroyu, tabiat bilgisini aldıkları bilinir. Mısırlılardan ise felsefi ustalık öğrenmişlerdir. Hatta Yunanlılara, Mısırlıların talebesi gözüyle bakılmaktadır" (Ülken, 2016: 10). İkbal ise bu noktada Yunanlıların Araplardan aldıkları felsefi kuramları sistemleştirdiklerini iddia etmektedir (İkbal, 2018b: 162). Bu konuda bir değerlendirme yapılması gerekirse, Yunanlıların ve Batı medeniyetinin gelişim ve tekamülünde yalnızca Arapların etkisini dile getirmenin uygun olmayacağı söylenebilir.

İkbal, Endülüs Devleti'nin Avrupa toplumlarına ilham olduğunu ve ciddi manada değiştirdiğini ifade etmektedir. Yerinde tespitlerde bulunan İkbal, Endülüs Emevi Devleti'nin ilmi birikimi, deneysel yöntemleri, sanatı, felsefesi, mimarı vb birçok alanda ilerleme göstermesi Avrupa'nın heyecanla Endülüs'e koşmasına neden olduğunun altını çizer (İkbal, 2018b: 161).

İkbal, Müslümanların üç şeye ihtiyaç duyduğundan söz eder. Bunlar: Evrenin manevi bir yorumu, bireyin manen özgürleşmesi ve insan toplumunun evrimini manevi temelde yönlendiren evrensel ilkelerdir. Modern Avrupa, şüphesiz bu hatlar üzerinde idealist sistemler inşa etmiş fakat salt akıl ile ortaya konan hakikatin, kişisel ilhamın tek başına sağlayacağı yaşamsal inanç ateşini beraberinde getiremediği de deneyimlerle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle salt akla dayalı düşünce insanları çok az etkilerken; din, insanı her daim yükseltmekte ve bütün sosyal yapıyı etkin bir şekilde dönüştürmektedir (İkbal, 2018b: 213).

İkbal'e göre Batı medeniyeti ziyadesiyle felsefe ve salt akılla bezenmiştir. Kültürünün ise tamamen doğu halklarıyla taban tabana zıt olduğuna inanmıştır. Bunu bir şiirinde şöyle dile getirir:

Gözlerimi köreltemedi Batı ilminin cilvesi zira

Gözündeki sürme Medine ve Necef toprağındandır (İkbal, 2015: 51).

İkbal, hemen hemen bütün eserlerinde doğu halkalarının kurtuluş reçetesi olarak tekrar kendi özünlerine dönmelerini ileri sürmüştür. O yeri geldiğinde Batı'nın örnek alınması gereken yönlerini söylerken, gerekli zamanlarda da Batı'nın hep bir hilecilik, sömürgecilik, tilkilik peşinde olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Yine İkbal, kör bir taklitçilikle Batı'ya bağlanılmaması gerektiğinin altını çizer:

Biz ne yapsak, Doğu milletleri bu an?

Eski nuru bulmalı Doğu, durmadan

Hep Cenova hile fendir başka ne?

Bu senin mal, bu benim; pay etmede!

Kalk da hallet, milletin müşkül ne var,

Batılılık sevdasını kalpten çıkar! (İkbal, 2010: 412-413).

Bu noktada İkbal'in en büyük çelişkisi bir taraftan Kur'an'ı Kerim'i Batı formatında değerlendirip diğer yandan da Batı'yı ötekileştirmesidir. Onun meydana getirmeyi istediği zihniyet, Batı'nın fikri gelişimleriyle yetişmiş

Müslüman birey düşüncesidir. İktbal şu hususu gözden kaçırmaktadır; her ne kadar Batıyı reddetse de Batı'nın reddine götüren yoldan kendisi geçtiği için eleştirme kabiliyetine ermiştir. Almış olduğu Batı eğitimi sayesinde Batı'yı eleştirme potansiyeline sahip olmuştur. Eğer ki Batı ile tanışmamış olsaydı bu farklılıkları göremeyecekti. O halde İktbal Batı'yı reddetme politikasını hangi temellere dayandırmaktadır? İktbal, birçok teolog gibi dinin kendi bünyesinde bulunan üstün değerler, ahlaki normlar ve Batıdaki gıptayla bakılan değerlerin özü itibarıyla İslamiyet'te mevcut olduğunu savunmuştur. Her ne kadar duygusal bir eleştiri olsa da onun dayanak ve haklı olarak öne sürdüğü örnek ise Avrupa'nın günümüzdeki ihtişamına kavuşmasını sağlayan Endülüs Emevi Devleti'dir (Tüzer, 2012: 89).

İktbal'in politik anlamdaki Batı'yı reddinin en önemli gerekçesi, Müslüman dünyada giderek etkisi artan Batı taklitçiliğidir. Müslümanların kendi benliklerini kaybetmiş, kendi kendilerine yabancılaşmış olmaları ve bu nedenle de kendi içerisindeki birliğin dağılmış olmasıdır. İktbal'in bu anlamda Batı taklitçilerine çağrısı ve tavizi çok açıktır: "Kendine iyice bak ve tanı. Sen bir Güneş'sin, başka yıldızların ışığıyla aydınlanma. Ne zamana kadar yabancıların ışığıyla parlayıp duracaksın? Başkalarının şarabıyla sarhoş olmuşsun, ayıl artık!" (Tüzer, 2012: 90).

İslam dininin kültür birliğiyle anlam kazanabilmesi için bireyin etnik olarak değişim geçirmesi gerektiğine inanan İktbal, bu değişiklik için dışsal olarak İslam'ın rukun ve kanunlarına bağlı olmasına ve yıllarca birikerek gelmiş olan İslam kültürünün benimsenmesiyle değişimin gerekliliğini vurgulamıştır (İktbal, 2017b: 82).

İktbal'e göre İslam tarihinde kültür ve medeniyet bağlamında İran'ın ayrı bir yeri vardır. Ona göre İslam, Semitik ve Aryan fikirlerin karışımı bir üründür. Bu ikisinin içerik ve özelliklerine bakıldığında incelik ve çekiciliğinin Ari annesinden; vakur ve metanetinin Sami babasından miras aldığı görülür. İktbal'e göre İran'ın fethiyle Müslümanların eline geçen değerli hazine tıpkı Roma'nın Antik Yunan'ı fethetmesiyle eline geçen hazine gibidir. İran olmasaydı İslam medeniyetinin eksik kalacağı kanaatindeydi (İktbal, 2017b: 83).

3.2.2. Doğu-Batı Medeniyeti Arasında Zihinsel Mukayese

İktbal, 'Batı' ile genelde modern Batı dünyasını, özellikleyse Avrupa'yı ve onun medeniyetini kasteder. 'Doğu' ile de ağırlıklı olarak sadece İslam dünyasını kastetse de Asya'yı ve orada çiçeklenen medeniyetleri, özellikle Hint Altkıtası ve İslam dünyasını kasteder. İktbal sık sık Doğu ile Batıyı, bazen birini diğeri karşısında överek, bazen her ikisini de eleştirerek zıt bir bağlamda zikreder. Doğu, ruh dünyasında kaybolmuş durumdadır ve hayat ve madde karşısında olumsuz bir tavra sahiptir; öyle ki gerçek hayatta ortaya çıkan değişimlere etkili bir şekilde cevap vererek maddi başarılar elde etmekten acizdir. Buna karşılık, eylemi öne alan Batı değişimin gereklerine cevap verecek ve değişen şartlara kendisini uyarlayabilecek bir canlılığa sahiptir. Ama onun ruhun taleplerini göz ardı etmesi ruhi gelişimini engellemiştir. Böylece hem Doğu, hem de Batı, birincisi dinamizmden yoksun olduğu, ikinci ise derinlikten mahrum bulunduğu için çok önemli bazı bakımlardan başarısızlık içindedir (Mir, 2012: 351).

İktbal, felsefesini oluştururken Batı'da yetişmiş ve kendi çağlarına damga vurmuş önemli şahsiyetlerin görüşleriyle kendi düşünce sisteminin temellerini sağlamlaştırmıştır. Bu kişiler müspet bilim alanından sanata, edebiyattan düşünceye bir çok alanda kendini göstermiştir. Örneğin; psikoloji meseleleri hakkında görüşlerini sunarken William James, fiziki meseleler hakkında konuşurken albert Einstein ve Isaac Newton, felsefi mesele hakkında konuşurken antik çağ, ortaçağ ve yakın çağ filozoflardan veya edebiyat-şiir alanında bir görüş ifade ederken Johann Wolfgang von Goethe gibi önemli şahısların görüşleriyle fikirlerini sağlam bir temele bir oturtmaya çalışmıştır. Çalışmamızda yeri geldikçe filozofumuzun Batı düşüncesinden yararlandığı yerleri ara ara zikredeceğiz.

İktbal'e göre Batı milletleri, amel güçleri sayesinde bütün dünya milletleri içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptirler. Bu sebeple yaşamın gizli yönlerini anlamak için onların, edebiyat ve fikirleri Doğu toplumları için bir rehber niteliğindedir. İktbal,

özellikle İngiliz filozoflarının eserlerinin dünya edebiyatında önemli bir yere sahip olduğuna inanmaktaydı. Doğu aklının onlardan faydalanmasını istemiştir. Bunun nedeni ise Doğu aklının bu eserlerden yararlanarak eski felsefi geleneklerini gözden geçirmesine katkı sağlayacağına inanmaktaydı (İkbal, 2017b: 106-107). İkbal bu noktanın açıklamasını kitabının birkaç sayfa aşağısında vermektedir. İkbal'in bu tavsiyesi Müslümanların felsefi geleneklerini gözden geçirmesi yönündedir. İkbal'e İngilizlerin felsefesi ile İslam'ın mesajı aynıdır. İkbal, İngilizlerin felsefesinin amel yüklü olduğunu, aynı şekilde İslam dinin de mesajının amel yönünde olduğunu altını çizer (İkbal, 2017b: 120).

İkbal'in kanaatine göre Avrupalıların kuvveti, ilim ve fenden ileri gelir; işte bu ateşten onların ışıkları parlıyor. Hikmet, elbiselerin kesilmesinden ileri gelmez; sarık, ilim ve hünere tabi değildir. İkbal'e göre Müslümanların sorunu dışsal değişimde değil, zihinsel ve kavrayış alanında değişimde olmalıdır (İkbal, 2017b: 89).

Batı'nın bilimsel, ekonomik, siyasal, toplumsal vb. gelişmişliğinin durumu karşısında Doğu'nun geri kalmışlığı, kendini anlama ve gerçekleştirme doğrultusunda Müslüman düşünürlerin kaliteli bir şahsiyet oluşturmak için farklı çareler ileri sürmüşlerdir. Ancak bununla birlikte maruz kaldıkları ve çıkmaza düştüklerinde vaziyet bir hayli müşküldür. Bir güruha göre Batı'nın bilimsel ve ekonomik kazanımlarından istifade edilmeli ama ahlakına karşı çıkılmalıdır. Bir başkası, Batı'yı üstün ve ilerici yapan her şeyin İslam'ın tarihsel koşullarla kirlenmemiş özgün formunda var olduğunu canla başla göstermeye ve böylelikle İslam'ı Batı karşısında güçlü ve kendine yeter bir medeniyet olarak göstermeye çalışmış. Bir diğer yol ise Batılı değerlere referansla İslam'ı modernleştirmek, daha temelde İslam'la modernizmin uzlaştığını ispat ederek kimlik bunalımını gidermektir. Çok bilindik başka bir yolsa, Batı'ya ait olan her şeye şüpheyle yaklaşıp İslamiyet'i yücelere çıkarmak ve Batı'ya karşı ötekileştirmeyle düşmanlık profiline haiz aşırı politize olmuş bir Müslüman profili oluşturmaktır. Bu anlamda İkbal'in görevi zordur. Nitekim İkbal, bizatihi kendini, İslamiyet'i tekrardan anlamlandırmak ve canlandırmak için Batı'daki yüce değerlerden faydalanmak ve İslamiyet'in kendine has ve kendi kendine yetebilen bir din ve medeniyet olduğunu kanıtlamak için de Batı'yı ötekileştirmek, reddetmek ve dışlamak gibi bir çelişki içinde kendisini bulmuştu. Daha sonra o, bir yandan modern diğer yandan muhafazakar olmak gibi paradoksal bir kimlik taşımanın sıkıntısını çekmiştir (Tüzer, 2012: 85).

İkbal, Batıyla bir hayli meşgul olmuş, onun gücünü, zayıf yönlerini keşfetmiş, bunları objektif olarak ortaya koymuştur. Ona göre Batı'nın gerçek gücü düşünce ve bilimden ileri gelir. Zayıf yönlerinin merkezi ise aşk ve gönül dünyasıdır (Tozlu, 2012: 358). İkbal, Batı'nın felsefesini, bilimini, insani değerlerini ve duygularını kuru ve ruhsuz olarak görür. Avrupa dönüşünde bunu şöyle dile getirir: "Batı'da verimsiz ve ürünsüz olarak boş yere telef ettiğim yıllara yazık." (Şeriati, 2018: s.126).

İkbal, felsefesi ile Müslümanların maddi ve manevi güçlerine ait olduğu geleneği yeniden canlandırmayı ve kendilerine olan güvenlerine tekrar kazandırmayı ve böylece onları Batı medeniyetinin fikri, iktisadi ve siyasi hegemonyasından kurtarmak istemiştir. Bu noktada Doğu'nun kendine ait kararları, yaşam biçimi, örf adetlerinin olduğunu lakin Batı'nın bu durumun karşısında yer aldığını şöyle dile getirir:

Doğu şeriatının haram dediği her şeye

Batı'nın bilgeleri helal fetvasını verirler (İkbal, 2015: 189).

İkbal, Doğu toplumlarının bünyesinde yeşermeye muhayyel tohumların varlığına inanır. Tıpkı günümüzün Batı toplumuna gelişmişlik nazarıyla nasıl bakılıyorsa Doğu toplumuna da bir zamanlar aynı gözle bakılıyor ve itimat ediliyordu. Ne var ki Müslümanlar rehavete kapılmış ve ilim meşalesini Batılılara kaptırmıştır. İkbal'in bütün derdi geri kalan İslam ümmetinin, tekrardan ilim ve gelişmişlik meşalesini taşıma görevini üstlenmeleridir. Doğunun hali hazırdaki durumuna ise tam bir zulmet, ümitsizlik, tembellik ve kararsızlık hakimdir. İkbal, Doğu toplumu hakkındaki analizini şu satırlarla dile getirir:

Şu şarkın canda mevcut eski ateş,

Sürüp gitmiş nefesler tende bitmiş!

Resim kalmış bedenden can da gitmiş,

O bilmez, canlılık zevkiyse yitmiş! (İkbal, 2010: 261).

İkbal, Doğu'nun bir zamanlar ilim, irfan, düşünce, gelişim vs. insanın tekamülü için gerekli fikri yapılarının Batı'yı aydınlatmış ifade eder. Zira rehavete kapılan Müslümanlar, ellerinde meşalenin kıymetini bilemediler ve Batı'ya kaptırdılar.

Hem Arap açmış kanat Avrupa'ya,
Hikmette, onlar temel atmıştı ya!
Ekti önden, has tohumu çöl insanı,
Gör Frenk kaldırdı, toplar harmanı (İkbal, 2010: 432).

İkbal, mevcut Batı toplumlarının bütün iyi kurallarının kaynağı olarak İslam'ı göstermiştir. Ona göre Avrupa'nın gelişim göstermesinin en önemli etkeni on beşinci yüzyıldaki Müslüman üniversitelerdir. Avrupalı birçok filozof Müslüman filozoflardan etkilenmiş ve ilmi metotlarından istifade etmişlerdir. Bacon, Descartes ve John Stuart Mill Avrupa'nın en önemli gözlemci filozofları kabul edilir. Bu filozofların ise etkilendiği ve metotlarını kullandıkları kişiler ise Gazali, İbn Sina ve Razi gibi Müslüman filozoflardır (İkbal, 2017b: 175-176).

İkbal, Batı'ya karşı çok sert eleştiriler getirmesine rağmen bazı yönlerini de derinden takdir etmiştir. İkbal, Batı'nın ilim ve bilgilerinden faydalanmış ve önemli bir perspektif bilincine Batı sayesinde sahip olmuştur. İkbal, bir zamanlar Batı nasıl İslam dünyasının talebesi olmuşsa şimdi de Müslümanların Batı'nın öğrencisi olması gerektiğini savunmuştur (Mir, 2012:353).

İkbal ile Mehmet Akif Ersoy aynı serzenişi yaşayan fikir insanlarıdır. Nitekim Mehmet Akif Avrupa'dan dönünce şu isabetli tespiti yapmıştır “İşleri var dinimiz gibi; dinleri var, işimiz gibi” (Çalık, 1993: 136). Bu yanlış anlaşılan din, “Dünyadan da nasibini unutma” (Kasas: 77). ayetiyle, bazı kesimlerce bir lokma bir hırka olarak anlaşılmış ve hayatını sadece münzevi ve asketik bir yaşamla sınırlandırmışlardır. Fakat Müslüman bir şahısta olması gereken dinamizmdir. “İki günü birbirine esit olan zarardadır” diyen sevgili Peygamberimizin (sav) bizden isteği, hayatın devam etmesi için Müslüman bir birey kendisini zorunlu olarak geliştirmeli, monotonlaşmamak için İslam'ın çizdiği sınırlar içerisinde hayatını renklendirmeli, eğlenceli ve sevimli hale getirmelidir. Bu maddi ve manevi aktivite ömür boyu yapılması gereken bir uğraştır. Akılların, Kur'an'ın sırlarından uzak kalan mollalara kiraya verildiği ve akıllarını çağa uygun şekilde kullanmayanları Allah (cc) söyle ikaz etmiştir: “O Allah ki, akıllarını kullanmayanları pislik içinde bırakır.” (Yunus: 100).

Allah Teala, toplumların gelişmesi için değişimin bireyde başlamasının gerekliliğini şu ayette söylemiştir: “Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirinceye kadar Allah, onların durumunu değiştirmez.” (Rad: 11). Bir ideoloji hayatın hemen hemen her alanını etkisi altına alır ve değişime mecbur kılar. Özellikle din ile kültürü etkisi altına alırsa, orada yeni bir din peydah olmuş demektir. Nitekim din, ideolojinin etkisini kırabilmeli ve ideolojiyi kendi tornasından geçirerek dinin normlarına indeksli hale getirmelidir. Bu zor değişim sürecinin emperyalizm ile farkına varan İkbal, değişimin acı ama gerçek yönünü şu dizelerle dile getiriyor:

Emperyalizmle değişir görüşler
Değişir akıl, bilinc, adet ve yöntemler!
Ey yeni bir yöntem ortaya kovan
Uzaklaştırdın gönlünü eski kanunlardan! (İkbal, 2014: 101).

İkbal, Doğu'nun sömürüldüğü, köleleştirildiği, emredilen bir sınıfa düşürüldüğü zamanlarda, mayasında var olan bir entelektüel kimlikle, insanların geri kalmışlıklarını ifade etmiş ve çözümler üreten bir Müslüman olarak onların karşısına çıkmıştır. İkbal, artık çok zaman geçmeden Müslümanların kalkıp tekrardan eski gücüne kavuşmaları için onları şu dizelerle onları uyarmış ve harekete geçirtmek istemiştir.

Ey gonca uyan, uykudasın, nergisçe uyan kalk!
Yitmiş sarayım, gamla keder etti talan kalk!
Kuşlar ötüyor çimde, ezandır okunan kalk!
Ateş dolu sesler de her yerdi yanan kalk!
Uygun ne derin, hayli derin, haydi uyan, kalk!
Uykundan uyan, kalk!
Süstür sabahın gökyüzü, gün her yana ağmış;
Kandan seherin üstüne bir bak, küp takmış;

Dağlarda da çöllerde de kervan yola çıkmış;
 Dünyayı gören göz, bakıver neydi uyan, kalk!
 Uykun ne derin, hayli derin, haydi uyan, kalk!
 Uykundan uyan, kalk!
 Şark, kül gibi hepten, göğe savruldu, döner bak;
 Ahlak boğunuk, susmadadır, yok ki eser bak;
 Topraktaki her zarresi, bir dertli nazar bak;
 Ey Hine ü Semerkant ü Irak! Hemedan kalk!
 Uykun ne derin, hayli derin, haydi uyan, kalk!
 Uykundan uyan, kalk!
 Derya mısın nesin sen? Uyuşuk koca bir sahra
 Deryan nice derya? Ne bir eksik ne bir fazla!
 Yok dalga ve timsahların, oynaşmıyor asla!
 Göğsünde yarılmış denizin dalga olan, kalk!
 Uykun ne derin, hayli derin, haydi uyan, kalk!
 Uykundan uyan, kalk!
 Bir nükte açar, hem de bütün gizli neler var;
 Toprak beden mülk, yine candin ile sağlar;
 Can ten buluversin diri, hem, öylede can var
 Hırkanla mı, seccade mi, hançer mi donan, kalk!
 Uykun ne derin, hayli derin, haydi uyan, kalk!
 Uykundan uyan, kalk!
 Hakk sundu ezel kanunu, hem sen de alâsın!
 Hakk'ın olacak olsa eğer, sağ solu sensin!
 Ey toprak olan! Hem de zemin, hem de zamansın!
 İç Hakk şarabın, şüpheyi geç, haydi inan, kalk!
 Uykun ne derin, hayli derin, haydi uyan, kalk!
 Uykundan uyan, kalk!
 Feryad bu Frenk'ten! Bu Frenk hep gönül avlar!
 Feryad, o şirinlik, yine Hüsrevliği sağlar!
 Hep alemleri viran ediyor, zulmü de çok var!
 İmar ederek alemleri, ey Ka'be kuran kalk!
 Uykun ne derin, hayli derin, haydi uyan, kalk!
 Uykundan uyan, kalk! (İkbal, 2018a: 165-166-167).

İkbal'in kanaatine göre Doğu toplumlarının eski zamanlardaki gibi özgün, parlak ve ihtişamlı eğitim sisteminin düşünce yapısının tekrardan hayata geçirilmesi gerekmektedir; zira Batı'nın eğitim, değerler ve din konusundaki Doğu ile uyuşmayan tarafları Doğu'nun gidişatına sekte vurmuştur. Ona göre Doğu'nun kendine özgü ilim ve irfan anlayışı, Batı'nın değerleri tarafından manipüle edilmiştir. O, Müslümanların bu durumu görmeleri için şöyle seslenmiştir:

İlim-irfanlı çeşmem saf iken kirletmiş olan garptır
 Cihan toptan siyahlaşmış, ne meşşaki, ne işraki! (İkbal, 2018a: 144).

İkbal, Platon'un Müslüman tasavvufçularını ve kelamcılarını etkileyerek uyuşukluk meydana getirdiğine inanmış ve İslam dünyasının onun fikir ve düşüncelerinden kaçınmasını istemiştir:

Eski rahip, feylesoftur, Eflatun
 Oydu devrin topluluktan bir koyun (İkbal, 2010: 33).

İkbal'in buradaki koyun ile kastettiği gevşeklik, uyuşukluk ve rehavet halidir. İkbal, Müslümanların içinde bulunduğu bu uyuşukluk ve gevşeklik halinden serzenişle yakınırken, yapılan yanlışın nerede olduğunu tespit eder:

Müslümandan, istenen zevk kalmamış,
 Kalpte renk yok, beklenen şevk kalmamış!
 Kesti alimler Kur'an'dan bağları,
 Kürk giyip sufi, uzatmış saçları (İkbal, 2010: 19).

İkbal, Müslüman ümmetinin son ilahi dine mensup olmalarını, bir şans, bir lütuf ve ayrıcalık olarak değerlendirir. Bu nedenle İkbal, Müslümanların, İslam'ın

sancaktarlığını yapmayı bir şeref bilmeleri ve sorumluluklarının farkında olmaları gerektiğini şu dizelerde haykırır:

Hakk ki en son bir kavim etmiş seni

Başlayan bir sende bitsin istedi! (İkbal, 2010: 59).

İkbal, Doğu halkının kalkınmasının çarelerini ararken, İslam'ın özüne yakışmayan iç karatıcı manzaralar ile karşılaşır. İkbal'e göre dinin yaşam standartlarının aşılması demek yozlaşmanın başlangıcı demektir.

Yok Muhammed'den senin bir renk, koku,

Sen salavatlarda kirlettin onu! (İkbal, 2010: 410).

İkbal, Müslümanların ibadet ve günlük yaşantılarındaki İslam ve kulluk bilincini yitirdiklerine kanaat getirir. Çünkü yapılan ibadetler tatsız, kuru ve ruhsuzdur. Toplumdaki ahlaki normların artık gerisin geriye cahiliye devrine döndüğünü ifade eder. Bunu şu dizelerinde görmekteyiz:

Müslümanlar sırrı bilmez niye?

Döndü tekrar Kabe, bir puthaneye

Şeyhimiz kafir Brehmenden bile,

Beyne sığmış bir sümenat var hele (İkbal, 2010: 98).

İkbal, Doğunun kendine has ilim ve irfanını savunur. Doğu ilmi ve felsefesinde aklın bir adım önünde olan aşk, gönül ve sezgi inancı yer alır. Bunlar akıl ile birbirini tamamlayan elbise misali gibidir. Salt akıl ruhsuz ve kurudur. Bu duruma binaen İkbal, Batı'nın, Doğu irfanını olumsuz yönde etkilediğine inanır.

İlim irfanlı çeşmem saf iken kirletmiş olan garptır,

Cihan toptan siyahlaşmış, ne meşşaki, ne işraki! (İkbal, 2010: 210).

İkbal, Batı'yı kendince haklı sebeplerle yererken, eleştiri oklarını Doğuya çevirmekten de kendini alamaz. Çünkü Müslümanlar, çöküş evresinde olduklarının farkında değildirler. Çağa ayak uydurmanın gerekliliğini idrak edememişlerdir. Bu noktada İkbal'in Doğu için yaptığı isabetli eleştirilerden birini şu dizelerde görebiliriz:

Şeyh desen, tesbihte; hep evrad okur, yüz mü'mini;

Saf ve kafirden, Brehmen zünharından bağlı hep;

İnkılap!

İnkılap! Ey İnkılap! (İkbal, 2010: 239).

İslam coğrafyalarındaki ahlaki ve toplumsal normların yozlaşması sonucu toplum yapısı olumsuz yönde etkilenmiştir. Ahlaki kırılmalar ise Müslüman kavramının, 'eslenik' ve 'güvenlik' anlamlarını yitirdiği sonucunu doğurur. Dolayısıyla dış nazardan bakıldığı takdirde Müslüman imajına yakışmayan kötü bir örnek teşkil eder. Bu vahim durumun farkında olan İkbal, Müslümanların içler acısı durumda olduğunu şu dizelerle dile getirir:

Kaçarken Müslümanlardan sığın İslam kalender hep;

Yapar kafirce iş Müslim, uzak dursan revadır! (İkbal, 2010: 251).

İkbal, Doğuyu miskinliği, tembelliği, uyuşukluğu, vizyonsuzluğu nedeniyle eleştirirken Batı'yı ise köleleştiren, hep bir tilkilik ve hile peşinde koşan, sömürgeci ve köleleştiren tutumlarından ötürü eleştirmiştir. İkbal'in bu arafta kalışını şu dizelerde görebiliriz:

Doğu'dan geç; Batı hile, dönüver gel ki beri!

Yenisi, eskisi hiç on para etmez bu sürü! (İkbal, 2010: 253).

İkbal, çağın gerekliliğine uymayan, tesbih çekmeyle, bol bol salavatlardan getirmeyle, sakal bırakıp cübbe giymeyle kurtuluşa ereceklerini zanneden ve arkalarından da halkı, kendileri gibi yapmaya çalışan molla ve şeyh tiplerine asla muhabbet beslememiştir. O Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa gibi şahsiyetlerin fikirlerine saygı duymuş ve desteklemiştir.

Ne ben molla, ne sofiye uydum!

Bilirsin sen, ne oydu ne buydum! (İkbal, 2010: 445).

İkbal, İslam toplumlarının çöküş sebeplerinden biri olarak mektep ve tekkelerin toplumdaki gerçek fonksiyonunu yitirmelerine bağlar. Bu serzenişini bir şiirinde dile getirir.

Mekteplerde hiç yeni bir fikir var mıdır?

Tekkelerde hiç sırların lezzeti var mıdır? (İkbal, 2015: 78)

İkbal, Doğu toplumlarından genel anlamda sezgicilik ve duygusalcılık yaklaşımlar sergilemesini beklemektedir. Onun bu noktadaki sezgiyi dile getirmesine neden olan faktör, Mevlana'nın kanalları açık olan diye hitap ettiği "kalp" ifadesinden yola çıktığı söylenebilir (İkbal, 2018b: 37). İkbal, insanın salt akılla tek kanatlı olduğu inancını güdüyordu. Ona göre insanın tam tekmil olabilmesi için akılla birlikte sezgiyle hareket etmelidir. Sezginin olmamasını eksiklik olarak görmüştür. Bu durumu şu dizelerinden anlayabiliriz.

Batı'nın kültür emperyalizmini özelde Orta Doğuya genelde ise Müslüman toplumlarına özgü kirli emellerini dile getiren İkbal, Doğu halkının farkında olmadan Batı'nın kirli emellerini yerine getirmelerine çok kızar ve insanların bunu anlamamasına isyan eder. Bu durumu şu dizelerinde dile getirir:

Batı Lordu baştan ayağa hile, aldatmaca
Vatanseverliği değil, ayrımcılığı öğretti dindara
O birleşme peşinde, sen ayrımcılık
Şam, Filistin ve Irak'ı umursamamakta
Ayrırabiliyorsan iyiyi ve kötüyü
Oduna, taşa, toprağa bağlama gönlünü (İkbal, 2014: 80).

Osmanlı'nın son döneminde içinde bulunduğu karmaşanın siyasi ve sosyal durumunu ele alan İkbal, yapılan yeniliklerin taklitten ibaret olduğunu ve doğu ile batı farkını şu dizelerde dile getirmiştir:

Akıl ve yaşam sistemi Batılı kafasında
Aşk ve evrenin sırrı Doğulu nazarında
Değişmez Kabe'nin yaşam giysisi
Gelmezse Avrupa'nın adet ve prensipleri!"
Türk'ün arpında yok yeni bir ezgisi
Onun yenisi, Avrupa'nın eskisi
Evrenin yaradılışındaki yenilikler
Yaşam takvimini taklitle meydana gelmezler (İkbal, 2014: 84, 85)

Osmanlı'nın son dönem din ile bilim arasındaki mücadeleyi, halkın içinde söz sahibi olan dini liderlerin basiretsiz ve cahil olmaları, halk kitlelerini de bu yönden etkilemiş ve halk da hurafelerle dolu kültürü din adı altında yaşamamışlardır. İkbal bu durumu *Cavidname* adlı eserinde Said Halim Paşa'ya ithafen şu dizelerde ifade etmiştir:

Hakk'ın dini kafirlikten daha zelil durumda
Çünkü kafirliğe yöneltir insanı molla!
Çiğ tanelerimiz bizce derya gibi
Onun nazarında ise deryamız çiğ tanesi!
Kur'an'ı satan o mollanın hileleriyle
Ruh-i Emin Cebrail'i gördüm feryat etmekte!
Haber yok onun Göğün öte tarafından
Bir masal kitabı onun nazarında Kur'an
Peygamberin dininin hikmetinden nasipsiz
Göğü kapkaranlık sanki yıldızsız!
Dar görüşlü, zevki körelmiş ve meşgul herzeyle
Millet paramparça olmuş söyledikleriyle
Mektepli ve molla uzak Kitap'ın sırlarından
Bilmezler bunları onlar analarından kör doğduklarından!
Kafirlerin dini mücadele için önlemini alıyor
Mollanın dini Hakk yolunda fesat çıkarıyor
Dört yönlü dünyanın ruhu olan Hak erenine
Benim şu sözlerimi ilet hele!:
Ey fikirleri mümine yaşam veren sen! (İkbal, 2014: 98).
Millet sebat kazanır senin nefeslerinden
Senin tören Kur'an'ı ezberlemen
Dinin, Hak sözünü açıkça söylemen
Sen Musa'sın, başın eğik gezeceksin ne kadar?
Kendi elini yeninden dışarı bir çıkar!

Şiirin devamında İkbâl, Said Halim Paşa'dan İslâm ümmetinin geçmiş dönemlerdeki başarılarını anlatmasını ister. İkbâl, tekrardan İslâm milletlerinin ayağa kalkmasını şu dizerde arzu etmiştir.

İslâm milletinin macerasını anlat
Ceylana sahranın genişliğini anlat
Yaratılışın nuru Mustafa'dan gelir
Anlat yine bizim makamımız nerededir?
Hak ereni kimseden koku ve renk almaz
Hak dışında kimsenin çekiciliğine kapılmaz
Her zaman vücudunda başka bir canı vardır
Hak gibi her zaman başka bir şanı vardır
Mümine sırları yeniden anlat
"Küllî Yevmin" sırrının şerhini tekrar anlat
Kabe'den başka menzili yok kervanın
Hak gayrısı gönlünde yer almaz kervanın
Ben demiyorum ki onun yolu başka
Ancak kervanı başka, istikameti başka! (İkbâl, 2014: 99).

İkbâl, Batı'nın ilmi ve teknolojik alanlarda gelişmesine rağmen ideoloji ve din anlamında artık eskidiğini şu dizelerde dile getirir:

Avrupa'da şaşalı saltanat, ticaret ve artan refah var,
Yine de onların kalpleri itminandan uzaktır.
Makinelerin dumanları onların ufkunu karartmıştır,
Burada Vadi Eyman gibi tecelli görülmez.
Bu genç medeniyet can çekismektedir,
Belki de Kilise'nin mütevellileri Yahudiler olacaktır (Kavani, 2002: 140).

İkbâl, Batı toplumlarının dini, ahlaki ve ideoloji anlamındaki vozlasmaların kurtuluş reçetesi olarak ise tekrardan doğuya yönelmek olduğunu şu dizelerle dile getirmiştir:

Tekrar dön doğu halklarına
Günlerin bağı doğunun zamanlarına
Eskidi Batı'nın dini ile vıasası
O eski mabede çevirme bakışı
Batı'vı terkedip bul benliğini
Farkındaysan eğer Batı'nın hilesinin (İkbâl, 2014: 102).

Yanlış anlaşılmağa mahal vermemek adına buraya bir açıklık getirmek yerinde olacaktır. Öyle tahmin ediyoruz ki burada İkbâl'in kastettiği Batı'nın topyekün terki değildir. Nitekim Batı'nın müspet ilimleriyle yetişmiş ve hayatı şekillenmiş olan İkbâl, Batı'nın körü körüne taklit edilmesini, ideoloji anlamında da bize uymadığı ve kültür anlamında da İslâm kültür ve geleneğine ters düştüğünü anlatmak ister.

Bölücü ve fitnenin en etkili vollarından olan Empervalizm, doğu halkına özellikle kültür alanında empoze edilmeye çalışılmıştır. Bu ideolojinin karşısında sert tavır takınan İkbâl, bu durumu şiirlerinde sık sık dile getirmiş ve bu duruma karşı çıktığını Müslümanlara hissettirmeye çalışmıştır. Şöyle ki:

Empervalizmin takdiri ne? Bölmek
Nifak voluyla güç arayışına düşmek!
Yine başka bir şiirinde şöyle serzenişte bulunur:
Doğuyu bırak, Batı'nın da büyüüne kapılma!
Tüm eski ve yeni kavramlar değmez bir meteliğe!
Akıl, din, ilim, namus ve ar
Avrupa lortlarının zincirine bağlanmışlar! (İkbâl, 2014: 120, 262, 267).

Müslüman ülkeler olarak gelişim gösteremeyişiz, içerde kendilerine din adamı diyen mollalar ile sufi tipleri olarak tespit etmiş ve şu dizelerde dile getirmiştir:

Alimler Kur'an ilminden uzaklaşmış
Sufiler sakal uzatıp kurt gibi yırtıcılaşmış! (İkbâl, 2014: 272).

Müslümanların ifrat ve tefrite kaçmış olduklarının da farkına varan İkbâl, taklitçi Müslümanları da şöyle nitelemiştir:

Avrupalılaşmış o Müslümanlar var ya

Kevseri ararlar seraplar arasında! (İkbal, 2014: 272).

Bir tarafı aşırı dindar olan sufi ve tarikatçı Müslümanlar, diğer tarafta modern olmak çabasıyla İslam ruhunu kaybetmiş Müslümanlar, iki uç noktanın temsilcileridir. Ve her iki grup da birbirlerini tekfir etmeye dahi cüret edebilecek potansiyele sahiptirler. Bu acınası tabloyu gören İkbal şu serzenişli dizeleri dile getirir:

Bunlar din sırrından habersizler

Birbirlerine düşman olmuş ilerlemekteler! (İkbal, 2014: 273).

Başka bir şiirinde ise İkbal, aklın, basiretten daha aşağı bir seviyesinin olduğunu dile getirir.

Aklın elindeki bilgiden başka bir şey değil

Senin tedavin basiretten başka bir şey değil (İkbal, 2015: 59).

İkbal'in kanaatine göre Doğu toplumu kendi özüne dönüş yapmadıkça rüzgar önünde savrulan saman çöpü gibidir. Ona göre Doğu toplumunun geleneklerinde var olan töre ve adetlerin kör bir taklit ile Batı'nın giyim ve kuşamına değiştirilmesi ilerici, modern ve çağdaş yapmamıştır; aksine kendi benliklerini kaybeden ruhsuz toplumlara dönüşmesinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır.

Doğu'ya kendini kaybettirir Batı taklidi

Bu kavimlere lazım aslında Batı'nın tenkidi

Doğu'nun gücü ne arp ne rebapla

Ne de hicapsız kızların dansıyla

Ne çıplak bacak ne saçların kesimi!

Parlaklığı Latin harflerinden değil

Batı, gücü ilim ve fenden alır (İkbal, 2014: 236).

İkbal, Batı toplumlarındaki ilerleme ve çağdaşlığın Doğu toplumları tarafından yakalanabilmesi için taklitten ziyade ilmi disiplinin örnek alınması gerektiğini öne sürer. Onun bu ilaç reçetesi günümüzde dahi geçerliliğini korumaktadır.

Hikmet, elbisenin kesiminden gelmez

İlim ve sanat sarıkla engellenemez!

Ey şuh ve zarif genç ilim ve fen için

Beyin lazım ne gerek Batı elbisesine!

Geceleri kandilin dumanını içine çekerse biri

İlim, fen ve hikmette sağlamlaştırır bilgisini! (İkbal, 2014: 237).

İkbal, Batı'nın olumlu taraflarını Doğu'nun irfan ve hikmetiyle yoğurarak sentez yapmak istemiştir. Onun böyle seçici bir tutum göstermesindeki ana sebep Batı'nın, konforlu ve özgür yaşam alanlarıdır. Doğu insanının Batı'nın bu yönlerine kapılma olasılığını tahmin edebilen İkbal, kendi tecrübelerinden hareketle Doğu insanlarını uyarmak istemiştir.

Bilir misin nedir Batı uygarlığı?

Aldatıcı cennetleri barındırır dünyası!

İşveleri aile ve ocakları yıktı

Dal, yaprak ve yuvaları yaktı!

Dış görünüşü parlak, çekicidir

Gönül ise zayıf, bakışın kölesidir! (İkbal, 2014: 238).

İkbal'in hayalini kurduğu dinamik Müslüman tipolojisi Doğu'nun sezgisi ile Batı'nın ilim ve fennini birleştirmesinden meydana gelmelidir. Doğu insanının ilim ve hikmet kavramlarını sadece dinsel anlamda yorumladıklarını gören İkbal, bu durumun hiç de kolay olmadığına kanaat getirmiştir.

Birinin aslı zikir, diğerininki fikir

İki denizden kaynaklanan ırmaktır aslım benim

İlim, makamlarının şerhinden başka bir şey değil!

İlim, ayetlerin tefsirinden başka bir şey değil (İkbal, 2014: 268-269).

İkbal'in kanaatine göre genel manadaki ilmi gelişmişlik ve sezgi, hakimiyeti itibarıyla toplumun ilerlemesine katkı sağlayan en önemli faktördür; zira varlığın veya başka bir ifadeyle eşyanın bilgisine hakim olmak haliyle tabiata hakim olmak demektir. Dolayısıyla doğanın diline hakim olan milletler medeniyetlere de hakim olabilirler. Bu nokta da İkbal, Doğu toplumlarının bu önemli noktayı bilmelerini istemiş ve bir şiirinde onlara şöyle seslenmiştir:

İlim ve felsefe ruh raksıyla elde edilir
Yer ve gökyüzü bunlarla elde edilir
Musa gibi cezbeyle kapılır fert bu yolla
Ulu bir mülke kavuşur millet bu yolla! (İkbal, 2014: 274).

Mistik yaşam ve sufilik tarzı hayatı reddeden İkbal, kendini yine de bu yaşamın etkilerinden tamamen sıyıramamıştır denilebilir. İkbal'in şu dizelerinden bu durumu anlayabiliriz:

Akıl bana bilge bir görüş bahsetti
Aşk, rintçe tutum davranış öğretti.
Akıl mertebesinden kolaylıkla geçti İkbal
O bilge aşk mertebesinde kayboldu gitti (İkbal, 2015: 63).

İkbal'e göre ahiret hayatının ehemmiyeti, dünyaya geliş ve sorgulamanın öneminden daha önemlidir. Bunu şu dizelerinden anlamak mümkündür:

Akıllılara niye sorayım: başlangıcım nedir?
Zira benim merak ettiğim şey; sonum nedir? (İkbal, 2015: 68).

İkbal, salt aklın her şeyin belirleyici bir etken olduğuna inanan filozoflar ile yalnızca dini buyrukların tek yönlü anlaşılması gerektiğine inanan şekilci tiplere karşı tavrı almıştır. Dolayısıyla o, bu anlamdaki molla ve filozoflara karşı tavrı çıkmıştır.

Ne filozof, ne de mollayla işim var benim
Biri gönlü öldürür, diğeri fikir ve görüşe fesat katar
Akli hemen sat ve durma aşkı elde et;
Zira akıl, kuşkudur; hayretse hep basiret (İkbal, 2015: 85, 159).

İkbal'e göre ilk dönem müslümanlar Yunan felsefesinin İslam ruhuna aykırı düşmediğini zannetmişler. Lakin Kutsal Kitabı, Yunan Felsefesi nazarından incelemeye aldıklarında ise başarısız olduklarını ifade eder (İkbal, 2018b: 159). Dolayısıyla salt felsefe ve salt akla güvenen filozoflara karşı çıkmıştır. Çünkü ona göre salt akıl yetersiz ve tek kanatlıdır. Onun savunduğu felsefe, aşk ve sezgi ile yoğrulmalıdır. İkbal, filozof başlığı altında filozof ve aşk mukayesesini şöyle dile getirir:

Yüce düşünceliydi ama arlı ve cesur değildi
Filozof aşk sırrından nasiplenemedi (İkbal, 2015: 193).

Kısaca diyebiliriz ki, İkbal'in eserlerinde göze çarpan en önemli husus dinamik hayat anlayışıdır. O, Allah'ın Hayy sıfatı ile şu ayeti kendine prensip edinmiştir: "Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmedikçe Allah, onlarda bulunanı değiştirmez." (Rad: 11). İkbal, içinde bulunduğu çağın ani ve sert değişimlerini çok iyi analiz edebilmiş bunu İslam ile sentezlemek istemiştir. Bunu yaparken reformlara, pragmatik anlamda yaklaşmış ve İslamlaştırmak istemiştir. Görünen o ki bunu yaparken çelişkiler yaşamamış değildir. Bu durumu Annemarie Schimmel şu şekilde dile getirir: "İkbal'in eserlerinde çelişkiler bulmak zor değildir." (Schimmel, 2012: 228).

Bu çelişkiler bağlamında bazı eleştiriler öne sürmek yanlış olmayacaktır. Bir eleştirmenine göre İkbal'in Batı'yı eleştirme, reddetme ve ötekileştirme noktasındaki iddialarının, felsefi temellendirmelerden ziyade aşırı retoriksel ve duygusal olduğu söylenebilir. Bir yandan Batı'yı tüm kötü hadiselerin sebebi olarak telakki etmiş diğer yandan da İslam dinini yegane kurtuluş çatısı olarak görmüştür. İşte bu delilleriyle oldukça duygusal ve bir o kadar da ön yargılıdır. İslam kültür ve medeniyetinin savunulması için Batı'nın etik ve kültür yönünden eleştirilmesi, kendi geleneğinin eleştirisi kabiliyetini köreltecektir. Yaşadığımız çağda görmekteyiz ki Batı'nın üstün değerleri, insan hakları, eşitlik gibi bireysel hak ve sorumluluklar ekseninde gıpta ile takip edilmektedir. Yine Batı, ilmi çalışmaları, yeni buluşları, teknolojik ilerlemeleri ile de tüm dünya milletlerine ışık tutmaktadır. Bu iki medeniyeti görmüş insanlar için Batı'ya gıpta ile bakmamak neredeyse imkansızdır (Tüzer, 2012:103).

Düşüncelerini aktarmaya çalıştığımız İkbal'e eleştiri mahiyetinde şu fikirler de ileri sürülebilir: "Kendine iyice bak ve tanı. Sen bir Güneş'sin, başka yıldızların ışığıyla aydınlanma." diyen İkbal'in kendisi görüldüğü üzere maalesef başkalarının yıldızı ile kendini bulmuş ve aydınlanmış ve ne yazık ki en kritik fikirlerini Batı'nın düşünce, terim ve kavramlarıyla inşa ederek kendi içerisine de dıştan yabancıları girdirmiştir (Tüzer, 2012: 112).

Bir başka görüş ise İktbal'in tenkitlerinin duygusallıktan uzak olduğu yöndedir. Tozlu'ya göre o, hakşınastır. Tenkitlerini pek sağlam vakalara dayandırır. Öncelikle tespitler yapar, bilahare bu tespitlere dayalı tenkitleri sıralar. Yaşadığı dönemde Batı, mamur Doğu sefildir, acılar içindedir. Batı, güden, emreden, sömüren; Doğu tek kelimeyle köledir. Tenkitlerini direk olarak Müslümanlara çeviren İktbal, suçun temelde Müslümanlarda olduğu kanaatine varır. Bunun nedenini ise kendi benliklerinden uzaklaşmaya bağlar (Tozlu, 2012: 356).

Kanaatimizce İktbal'in eserleri her ne kadar çelişkiler barındırsa da onun gerçekleştirmek istediğı insan tipolojisi modern ama geleneğine bağlı, çağa ayak uydurup gelişmeleri takip edebilen, yöresel yaşayıp küresel düşünme perspektifine sahip, adet ve ananelerine sıkıca bağlı bireyler inşa etmektir. Zaten İktbal, çağının adamıdır, çağının önünde olan adamdır. Dahası o, çağıyla mutabakat halinde olmayan adamdır. O uyukulu ve hatta ölü olan Müslüman topluluklarını yeniden diriltmek istemiştir (Schimmel, 2012: 230). Dolayısıyla kendisi, örnek alınabilecek ender şahsiyetlerdendir denilebilir.

3.2.3.Millet/Ulus Anlayışı

İktbal'in millet anlayışı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetinin etrafında kenetlenen çeşitli ırk, dil ve renge mensup insanlar topluluğudur. İktbal'in düşüncesinde ideal bir millet fert gibi bir şahsiyet ve bir 'ego'dur. Dolayısıyla egonun yükseltilmesi için gereken unsurların aynısı bir 'benlik' olan milletin geliştirilmesi için de geçerlidir (Kılıç, 2012: 197).

İktbal'e göre İslam'ın millet/ulus anlayışı ırklar üstü bir karakteristik özelliğe sahiptir. Bu anlayışın şekillenmesinde din birliğinin olması kuvvetli muhtemeldir. Dolayısıyla İktbal'e göre İslamiyet, Arap ulusunda doğmuş olmasına rağmen onun, fikir, sanat, bilim, felsefe ve hikmetini geliştirenler diğer uluslar olmuştur (İktbal, 2017b: 79).

İktbal, millet ve ulus kavramlarını, siyasi, politik, ırk veya grup şeklinde tanımlamaktan uzaktır ve bu tanımlamalara karşı çıkmaktadır. Ona göre millet ve ulus kavramının manası, bütün fitri farklılıklara rağmen birleştirici bir güç olan ümmet anlayışıdır (İktbal, 2017b: 164).

İktbal, ulus ve medeniyetlerin, kendini koruma ve gelecek kaygısının geçmişten günümüze değişmekte olduğunu ifade eder. Yine o, eski çağlarda çokça önemli olan bilek gücü, yüksek nüfus ve kılıçların günümüzde artık bir etkisinin kalmadığına dikkat çeker. Dolayısıyla ulus ve medeniyetin gelecek kaygısını artık kalem olarak adlandırdığı silah ile çözülebileceğini ifade eder (İktbal, 2017b: 19).

İktbal, kendi ülkesi ve diğer Müslüman ülkelere milli yaşam ve medeniyet inşası hususunda birkaç milletin önemli örneklerini sunmuştur. İsrail gibi bir milletin sayıca az olmalarına rağmen günümüzdeki birçok devlete borç verecek kadar zengin olduklarını dile getirir. Nitekim dünya ticaretinin önemli bir kısmı bunların elindedir. İktbal, Japonya'nın 50 yıl gibi kısa bir süre zarfında müthiş derecede yol kat etmelerine şaşırmıştır (İktbal, 2017b: 27).

Diğer ulus ve medeniyetlerde yaşanan gelişimi gıpta ile izleyen İktbal, kendi ülkesinin içinde bulunduğu durumun serzenişle dile getirir: "Lambamız Almanya'da imal edilmiş, fanusu Avustralya'da yapılmış; gazyağı Rusya'dan, lambanın fitili İsviçre veya Japonya'dan gelmiştir. Koltuğumuzun arkasındaki duvarda asılı duran saat Amerika fabrikalarında imal edilmiştir. Cebinizdeki tik tak eden o ufakık saat ise Cenova sanatçıların eseridir. Aynı şekilde giysi, bilezik, çakı, makas, kapı zili ve günlük yaşamda kullandığımız yüzlerce şey yabancı ülke fabrikalarında yapıp bize kadar ulaşmıştır. Bizler de Japonlar gibi sanayi ülkesi olup kendi ayaklarımız üzerinde durmalıyız." (İktbal, 2017b: 28).

İktbal, ulusunun kalkınma göstermesi için topyekün mücadelenin şart olduğunu ifade eder. İktbal'in inandığı ve sürekli eserlerinde de tekrar ettiği üzere, ulusun değişmeye gayret etmesinin gerekliliğidir. Nitekim değişme göstermek istemeyen bir toplumu Allah değiştirmez. İktbal, bir İngiliz'e göre çalışmanın ulusal anlamda ibadet keyfiyetinde olduğundan söz eder. Çünkü bireyin etkisi dolaylı olarak ulusu etkileme kabiliyetindedir. Eğer ki bir çalışmanın gayesi zararlı ise bunun tüm ulusa olumsuz

etkilerinin yansıyacağını söyler. Aynı şekilde çalışmanın gayesi olumlu ve faydalıysa bu tüm ulusa etki edeceğinin altını çizer (İkbal, 2017b: 30).

İkbal, milli bir kalkınmanın gerekliliğini ısrarla dile getirir. Bunun çözümünü ise eğitim anlayışının çağa uygun şekilde düzenlenmesi gerektiği şeklinde önermiştir. Nitekim o kendi ülkesinin de Japonlar gibi sanayi toplumu olmasını istemektedir; bunun gerçekleşebilmesi için ise bu işi yapabilecek nitelikli insan yetiştirmek olduğunu söyler. İkbal, günümüzdeki toplumların gücünü, başka ülkelere ne kadar bağımlı olduklarından anlaşılacağını dile getirir (İkbal, 2017b: 36).

İslam, evrenin eski statik görünümünü reddeder ve dinamik bir görünümü savunur. Duygusal bir birlik sistemi olarak, bireyin değerini bu şekilde kabul eder ve insan ilişkilerinin temeli olarak renk veya kan bağı ilişkilerini benimsemez. Kan bağı ilişkisi fani dünyaya muvakkat bir bağlılıktır. İnsan bütünlüğünün tamamen psiko-mantıksal temeline yönelik olan arayış, ancak tüm insan yaşamının kökeninde bir manevi kaynak olduğu algısı ile son olur. Böyle bir algı ve idrak, onları hayatta tutmak için herhangi bir resmiyet veya tören olmadan, yeni ve taze bağlılıkların sağlanmasını insan için mümkün kılar. Bu algı, kendini dünyadan kurtarmaktır (İkbal, 2018b: 178).

Onun ümmet anlayışı “müminler ancak kardeşler” (Hucurat: 10) ayetinden yola çıkarak: “Biz, bir sadağın parlak oklarıyız. Görünüşümüz bir, görüşümüz bir, düşünüşümüz birdir. Davamız bir, manamız birdir.” (İkbal, 2019: 25) şeklindedir.

İkbal'e göre milletin varlığı için vatan kavramı esas değildir. Ona göre, millet anlayışını vatan üzerine bina etmek Müslümanlar arasındaki kardeşliği bozar ve kabilelere ayırır (İkbal, 2019: 55).

Fert, birlik ile ilahi dereceye ulaşır

Millet birlik sayesinde celali kazanır!

Cilvemiz hayattır fert ve uluslara

Birlik olgunlaştırır her ikisini!”

“Hakka inananların delil ve davası birliktir

Çadırlarımız ayrı ancak gönüllerimiz birdir!

Bir millet birlik düşüncesiyle bir olursa eğer

Kuvvet ile azamet onun eline geçer!

Milletin ruhu kazanır birlikte varlığını

Milletin ruhunun bedene yoktur ihtiyacı! (İkbal, 2014: 257,258).

İkbal, başka bir şiirinde ise haklı olarak Müslümanların tek vücut olmaları gerektiğini vurgular ve ırkçılığı dinin üstünde görenlerin adeta helak olacağını dile getirir:

Harem'i korumak için Müslümanlar birleşsin,

Nil sahilinden Kaşgar topraklarına kadar kenetlensin.

Kim ki ırkçılık yaparsa yok olur,

Türk veya Arap fark etmez, çer çöp olur.

Müslüman, ırkını din kardeşliğinden üstün tutar.

Bu dünyadan toz toprak gibi uçar yok olur (Kayani, 2018: 115).

İkbal, fert ile toplumu birbirini tamamlayan öğeler olarak görür ve ayrışmasını asla kabul etmez. O, fert ve toplumu et ve tırnak misali olarak görür. Yine bununla birlikte o, millet olmanın esasını vatan olarak görmez:

Milletinden aldı fertler ihtiram,

Fertlerinden buldu millet intizam!” (İkbal, 2010: 60).

Kim vatandır derse millet birliği,

Öyle bir yıkılmış olur kardeşliği (İkbal, 2010: 74).

İkbal, İslam dünyasındaki özellikle Arap halkların yapmış olduğu ırkçılık ve milliyetçiliğin tehlike arz ettiğine kanaat getirmiştir. O, ayrı ayrı millet olmayı ve kabilelere dönüş olarak görmüş ve bu durumu parçalanma olarak görmüştür:

Sen ki millet idin, için millet dolu,

Şimdi bozdun, sen dağıttın toplumu!

Bir tuzak; düşmüş, Araplar baksana

Hiç felekten bir huzur, ermez ona! (İkbal, 2010: 411).

İrkçilik ve milliyetçilik gibi ideolojilerin sadece Doğu halklarını değil, aynı zamanda tüm dünya insanı için tehlikeli gören İkbâl 1923'teki bir mektubunda İslâm'ın coğrafya ile sınırları belli olmayan bir evrenselliğinden bahseder:

Bana göre İslâm, ulusları coğrafi sınırlardan kurtarmak, ırk ve milliyetçiliğin suni fakat insanlık gelişiminin ilkel aşamalarında sınırlı ayrıcalıkları ortadan kaldırmak için fiili bir vasıta. Bu yüzden diğer dinlerden (yani Hristiyanlık, Budizm vs.) daha başarılı olmuştur. Zira şu anda vatan ve ırk milliyetçiliği dalgası Avrupa'dan Asya'ya doğru yayılmaktadır ve bana göre bu, insanlık için büyük bir felakettir. Bu sebeple insanlık çıkarlarını göz önünde bulundurarak şu anda İslâm'ın özündeki gerçeğe ve onun amacına ağırlık vermek son derece zorunludur. İşte bu sebeptendir ki ben öz İslami düşünceyi her zaman göz önünde tutmaktayım. Başlangıçta ben de milliyetçiliğe inanmaktaydım ve Hindistan'da Birleşik Uluslar hayalini muhtemelen ilk önce ben kurmuştum. Ne var ki deneyimler ve etraflı inceleme görüşlerimde değişiklik yarattı ve artık bana göre milliyetçilik, bizim sadece kaçınılmaz bir ilişki sayıp katlanacağımız geçici bir aşamadır (Soydan, 2012: 210).

İslamiyet'i yıkan ve bölmeye çalışanlar her zaman Batı kaynaklı dış faktörler olmamıştır; zira İkbâl'e göre molla tiplerini yıkıcı ve bölücü etkenlerinin en temel faktörü olmuştur:

Bende huzurdaydım, dilimi tutamadım,
Rab'den mollaya cennet hükmü geldiğinde
Arz ettim Allah'ım kusurumu bağışla,
Onu mutlu etmez huri de mey de cennet bahçesi de.
Cennet münakaşa, lafazanlık, kıssacılık yeri değil;
İsrar ve tartışma vardır bu kulun kişiliğinde.
Uluslar ve millete kötülük öğretmektir onun işi
Oysa ne camii, ne kilise, ne put hane vardır cennetinde! (İkbâl, 2015: 135).

İkbâl'in kanaatine göre Müslüman ümmet İslâm dininin, saf ve berrak özünden uzaklaşmış vaziyettedirler. Bu sebeple o, ehil olmayan din adamlarının Kutsal Kur'an-ı yetersizliklerine rağmen kendi kafalarına göre yorumlamaları ve bu yönde halkı kendi etraflarına toplayarak yanlış anladığı dini yanlış şekilde insanlara lanse etmelerini sert bir dille eleştirmiştir:

Hakikat, hurafeler arasında kayboldu
Ümmet, gelenekler arasında kayboldu (İkbâl, 2015: 143).

İkbâl'in millet fikrini ortak inanca sahip bireyler oluşturmaktadır. Ona göre dini inanç bir seçme ve özgür irade işidir. Çünkü her ferdin inancını seçme özgürlüğü, sonra da içinde yaşayacağı toplumun türünü belirleme imkânı vardır. Ama soyunu, ırkını, milletini, rengini ve cinsiyetini seçme özgürlüğü yoktur. Dolayısıyla bütün bu farklılıkları tek çatı altında toplayan İslâm dinidir. İslâm toplumunun birliğinin temelini dil, ırk, sınıf, vatan ve renk değil, inanç birliği sağlar. (İkbâl, 2017b: 163-164). Ona göre "Hz. Peygamber'in mesajının temel gayesi de insan özgürlüğünün, eşitliğin ve kardeşliğin sağlanmasıdır." (İkbâl, 2019: 40).

İkbâl'in kanaatine göre İslâm dininin dünya genelinde etkili bir siyasi birliğini oluşturmak için, Müslüman devletler öncelikle bağımsızlıklarını elde etmelidirler. Daha sonra ise tek bir İslâm bayrağı altında toplanmalıdır. Bunu gerçekleştirmeden önce ise kendi derin özüne çekilmeli durmak bilmeden çalışılmalıdır. O, kendi özüne dönülmesini isterken, milliyetçilik köklerini kastetmemektedir. İkbâl'in bu hususta söylemek istediği şudur:

Bana öyle geliyor ki Allah, İslâm'ın ne Milliyetçilik ne de Emperyalizmden ibaret olmadığı gerçeğini, sadece referans noktası olarak yapay sınırları ve ırksal ayrımları tanıyan ve üyelerinin sosyal ufkunu kısıtlamayan bir Milletler Cemiyeti'ni idrak etmeye yönlendirmektedir (İkbâl, 2018b: 192-193).

İkbâl'e göre toprağa sahip olmayan topluluğun devlet niteliği kazanması mümkün değildir. Vatan, sadece bir toprak parçasından ibaret de değildir. Vatan, aynı

zamanda milletin varlık nedenidir. Çünkü vatansız devlet düşünülemediği gibi vatansız millet de asla düşünülemez. Bu yüzden vatan sevgisi ve bağlılığı doğal karşılanmalıdır.

Mevlana'nın "uluslar vatanlarıyla var olurlar" demesine itiraz edilemez. Çünkü öteden beri uluslar vatanlarıyla, vatanlar da uluslarıyla anılagelmıştır. Bize Hintli denilmektedir, zira bizim hayat sürdürdüğümüz yerkürenin bu bölgesi Hindistan adıyla anılmaktadır. Bu karşılaştırmaya göre Çinli, Arabistanlı, Japonyalı, İranlı vb. anlamda kullanılan "vatan" kelimesi sadece coğrafi bir terimdir ve bu bakımdan İslam'la çatışmaz. Vatanın sınırları bugün böyledir, yarın başka (İkbal, 2017b: 162).

İkbal, başka bir eserinde "millet" ve "vatan" kavramı hakkında yukarıda zikredilenlerin tersi yönünde iddia ortaya koyar.

Eğer Müslüman isen gönlünü bir iklime bağlama, Müslüman memleket mefhumuna sığmaz, Müslümanın gönlünde Şam ve Rum'un bir değeri yoktur. Bir gönül elde et ki, o gönlün genişliğinde, bu su ve çamur sarayı kaybolup gitsin. Kavmiyet bağının düğümünü çözen Efendimiz(sav), vatanından hicret etti. O'nun hikmeti bir kelimeye temellenen ve dünyada yayılan bir Millet inşa etti (İkbal, 2019: 53). Millet anlayışını vatan üzerine bina edenler, insanların arasındaki kardeşliği yok ettiler. Vatanı, meclislerin mumu haline getirince, insan türü kabilelere bölündü. Onlar cehennem içinde cehennem arıyorlardı. Ta ki, kavimlerine cehennemi helal ettiler. Bu düşünce ağacı, alemde cenneti kaldırmış, savaş adlı acı meyveyi vermiştir (İkbal, 2019: 55).

İkbal, görüldüğü üzere bu noktalarda bir paradoks içerisindedir. Bir taraftan vatan kavramının insanlar arasında savaşa sebebiyet verdiğini ve insanların kabilelere bölündüğüne işaret ederken, diğer yandan Mevlana'nın sözlerini referans alarak vatanların, uluslarla var olabileceğini savunmuştur. Kanaatimizce İkbal, "millet" ve "vatan" kavramlarının ayrımını kesin olarak çizmemiştir. İkbal'in konuyla ilgili olarak belki de en anlaşılır görüşü şudur: "Tüm benlikleri yaratan ve yaşam sürdüren her şeye kadir ve müdahil olan Mutlak Benlik, tüm insanlığın zorunlu birliğini ön görür ve izler. Kur'an'a göre insanlığın ırk, millet ve kabilelere bölünmesi yalnızca kimliklerini tanımlamak içindir." (İkbal, 2018b: 122).

3.2.4. Yenilenme Fikri veya Tecdid

İranlı sosyolog Ali Şeriatî, İkbal'in yenilenme fikrinin Kur'an'a ve Müslümanlığa uygun olduğunu savunur. Ona göre İkbal'in gerçekleştirmek istediği yenilenme hareketi, Kur'an'ın özüne uygun olan bir yenilenme fikridir. Şeriatî, günümüzde İslam'ın donuk ve faydasız olduğunu zira 20. yüzyıldaki gelişimlere cevap veremeyecek halde olduğundan söz eder. Örnek bir Müslümanın yeniden ihyasını gerçekleştirmek isteyen İkbal'in bu görevde başarılı olduğunu dile getirir. Nitekim ona göre İkbal, yalnızca metafizik ve mistik haller üzerine düşünen ve dünyadan habersiz bir Müslüman değildir. İkbal, İslam inançlarının ve Kur'an ayetlerinin 20. yüzyılın mantıklı ve ilmi yorumlarına uygun olarak çağdaş ve alimane bir yorumla tefsir edilmesiyle, derince ve filozofça araştırmalar İslam'ın ihya edeceğini zannedenlerden de değildir. Yine Şeriatî'ye göre İkbal, ne Batı'da olduğu gibi bilimi insanlığın kurtuluşu olarak görür ne de ekonomik ihtiyaçların giderilmesinin insanlığın önündeki problemin çözülmesi olarak gören filozof gibi düşünür. İkbal, bu dünyaya bakışında ve görüşünde bilimi, aşk, duygu ve ilham ile birlikte el ele ve yan yana saymakta ve bu ikisini beşeri ruhun gelişimi yönünde birbiriyle karşılıklı işbirliğine çağırmaktadır. Şeriatî'ye göre onun mesajının özü; "İsa gibi gönlün, Sokrat gibi düşüncen ve Kayser gibi elin olsun." sözleridir. Ama tek bir insanda, tek bir ruh temelinde, tek bir hedefe ulaşmak için bulunsun. Yani İkbal'in kendisinde (Şeriatî, 2018: 34,37).

İkbal'in kanaatine göre değişim, gelişim ve yenilenmenin içsel boyutta olması çok önemlidir. Zira dışsal anlamdaki değişimlerin geçiciliğine inanmaktadır. O, Müslüman Doğu toplumlarının gözlerini yavaş yavaş açtığına inanmaktadır. Fakat bununla beraber değişimin içsel boyutta olmadığı müddetçe dışsal bedene bürünemeyeceğinin altını çizerek Kendi ifadeleriyle:

Doğu, özellikle Müslüman Doğu yüzyıllardır süren kesintisiz uykudan sonra gözlerini açtı ancak Doğu ulusları şunu anlamalıdır ki içsel değişim olmadığı sürece hayat, kendi çevresinde hiçbir değişim yaratamaz ve hiçbir dünya, varlığı insanların karakterlerinde teşekkül etmediği sürece dışsal bedene bürünemez. Doğanın bu şaşmaz kuralını Kur'an, '...Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirinceye kadar Allah, onlardaki bulunanı değiştirmez...' (Rad: 11). Mealindeki özlü sözcüklerle ifade etmektedir. Hayatın bireysel ve toplumsal yönlerini kuşatmaktadır (İkbal, 2017b: 148-149).

İkbal'in düşüncelerinde Batı felsefesinin izlerini görmek mümkündür denilebilir lakin kendisi bunları içtihat vasıtasıyla İslamiyet'in prosedürlerine uydurmaya çalışmıştır. İnsan, tabiatı imar etme emrini almıştır. Her insan fert olarak hesaba çağrılacak, kendisine hatta yeryüzünde Allah'ın halifesi sıfatı ve bundan dolayı, meleklerin onun önünde secde edecekleri kadar yüksek bir rütbe verilmiştir, bütün bu noktalar, İkbal'de Ego'nun kıymetine dair fikirlerini teyit etmektedir.

İkbal, eğitim ve öğretim hususundaki değişimin öncelikli olarak Peygamber ahlakı ile ahlaklanılması gerektiğini savunur. Ona göre İslam halis bir eğitsel akımdır. İkbal, İslam'ın ilk dönemlerinde okul, kolej ve üniversitelerin olmadığını ama eğitim ve öğretimin cami, vaaz, hutbe, hac gibi fırsatların zaten mevcut olduğunu dile getirir. O, eğitim ve öğretim değişiminde ulemanın, peygamber ahlakını öğretmekle görevli olduklarını dile getirir. Kendi ifadeleriyle:

Peygamberimizin güzel ahlakını tatbikle güzelleşmesi ve sünnete uyma alışkanlığı hayatımızın en küçük alanlarına kadar işlemesi için Peygamberimizin ahlakını bize öğretmek ulemanın görevidir. Bayazıt Bestami hazretlerinin önüne yemesi için karpuz konduğunda, Peygamberimizin onu nasıl yediğini bilmediğini söyleyerek yemeyi reddetmiş ve Allah beni sünneti terk etme suçundan sakındırsın diye buyurmuştur.

Kamil-i Bistam birini taklit yüzünden

Karpuz yemekten uzak durmuştu (İkbal, 2017b: 141).

İkbal, kendi zamanının milletleri arasında yalnızca Türklerin kendi dogmasından uyandığını ve öz-bilincine kavuştuğunu, diğer milletlerin eski değerleri tekrarlayıp durduğunu Türklerin ise yeni değerler yakalamanın peşinde olduklarını dile getirir. Türklerin bu sorunu aşmalarını ve gelecekte de diğer milletlerin aşması gereken zorlu bir süreç olduğunu dile getirmiştir. İkbal, bu zorlu sürecin reçetesini Hz. Ömer'in "Kur'an bize yeter" cevabı ile bulabileceklerini söyler (İkbal, 2018b: 196).

İkbal, Türkiye'deki dini ve siyasi yaşantının modern felsefi fikirlerle güçlendirilmiş olmasını takdirler karşılamıştır: "Şayet İslam rönesansı diye bir şey gerçekse ve ben bunun bir gerçek olduğuna inanıyorum, biz de Türkler gibi bir gün entelektüel mirasımızı yeniden değerlendirmek durumundayız." (İkbal, 2018b: 186). Bu durumun siyasi, dini, politik alt yapısını incelemeye koyulan İkbal, Türklerde iki ana düşünce çizgisi olan Milliyetçi Parti ile Dini Terakkiperver Partisi'nin olduğunu görmüştür. Milli Parti'nin önceliği vatan diğer partinin ise önceliği din üzerine şekillenmiştir. İkbal, Milliyetçi Partinin görüşlerinin laik olması durumunu kilise-devlet ayrımı ile yanlış bir tüzüğü benimsediklerini dile getirmiştir (İkbal, 2018b: 188). İkbal burada üçüncü bir görüşü daha dile getirir ve bu partinin görüşlerine ılımlı yaklaşır. Bu görüş ise Sadrazam Said Halim Paşa liderliğindeki Dinde Islahat Partisidir. Belli bir millete ait İngiliz Matematiği, Alman Astronomisi veya Fransız Kimyası olamayacağını savunan Said Halim Paşa'ya göre din de aynı şekilde belli bir millete ait kabul edilemez görüşünü savunmuştur. Türk, Arap veya İran Müslümanlığı gibi yaklaşımlar Paşa'ya göre İslam'ın özünde olmayan ve millileştirme gayretiyle doğan yanlış olgulardır. İslam'ın ahlaki ideallerinin evrensel olduğunu, fakat millileştirme çabalarının sonucu temel özelliğini yitirdiğini söyler. Paşa'ya göre tek alternatif İslam'ın dinamik özünü durağanlaştıran bu sert kabuğu koparıp atmaktır (İkbal, 2018b: 189).

İkbal'in, Said Halim Paşa'nın bu görüşlerine katıldığını başka bir eserinden de anlayabiliriz. İkbal, İslam dininin ırksal, ulusal, bireysel veya özel olmadığını aksine tamamen insani olduğunu ve amacının da insanları bütün farklılıklarına rağmen

birleştirmek ve düzenlemek mesajını verdiğini ifade eder ve Mevlana'nın "Gönül birliği dil birliğinden daha güzeldir" ifadesiyle Said Halim Paşa'nın görüşlerini destekler (İkbal, 2017b: 79,164).

İkbal, Müslüman ülkelerdeki aydın insanların azlığı, din adamlarının basiretsiz bir şekilde halkı yönlendirmeleri, Müslümanların ilim öğrenme ve kendilerini yetiştirmemesinden yakınır. İkbal, Cemaleddin Afgani ile Türk Kumandan ve fikir adamı olan Said Halim Paşa'nın fikri yönden kendisiyle aynı doğrultuda olduğunu fark etmiş ve özellikle Said Halim Paşa'dan övgüyle söz etmiştir: "fikirleri dünyadaki makamından yüce" (İkbal, 2014: 77). İkbal, *Cavidname* adlı eserinde bizzat kendine, Müslümanların ne durumda olduğunu sorar ve Zinderud mahlası ile şöyle cevap verir:

Türk, İran ve Arabistan Batı'ya bağlanmış
Herkes Batı'nın oltasına takılmış kalmış!
Batı'nın emperyalizmi doğuyu yıkmış!
Kominizm dinin parlaklığını çalmış! (İkbal, 2014: 79).

İkbal, Türkiye'deki başka bir yenilme olgusu olan din ve ibadet dili Arapçanın anadile çevrilmesi meselesine de değinmiştir. İkbal'e göre dinin amacı kalbin ruhsallaştırılması ve manevi iklime girmesidir. Dolayısıyla din, insanın ruhuna da nüfuz etmek zorundadır. Ziya Gökalp'in savunduğu anadille ibadet düşüncesinin haklılığını ve tarihte var olan bir örneğini dile getirir.

Bu ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur;
Köylü anlar manasını namazdaki duanın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur.
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın.
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın! (İkbal, 2018b: 194).

Endülüs Devleti'nde iktidara gelen Muhammed Tumert, Ezanın Berberi dilinde okunmasını, Kur'an-ı Kerim'i Berberi diline çevrilmesini ve dini müessesedekilerin Berberi dilini öğrenmesini istemiştir (İkbal, 2018b: 194).

İkbal, Ziya Gökalp'in kadın-erkek eşitliği hakkındaki uzun bir şiirini dizelerine alır ki bu şiir şöyledir:

Bir kadın var ki ya annem, ya kardeşim ya kızım,
Odur bende en mukaddes duyguları yaşatan
Bir diğeri sevgilim ki günüm, ayım, yıldızı
Odur bana hayattaki şiirleri anlatan (İkbal, 2018b: 195).

İkbal, cumhuriyet yönetim biçiminin kendi ülkesi içinde uygulanmasını arzu etmiştir. Fakat ekabir sınıfının bu duruma kayıtsızlığını hissetmiş ve şu dizeleri serzenişle dile getirmiştir:

Kaçın cumhuriyetten siz de, pişkin bir köle gibi,
Eşekler topla yüzler sen, fikir desen bulamazsın (İkbal, 2018a: 91).

İkbal, Türkiye'yi bazı açılardan eleştirse de eserlerinde Cumhuriyet yönetim biçiminin özlemiyle yanıp tutuşmuştur. Bilahare İkbal, Türkiye'nin bu yönetim şekline geçmesini sevinçle karşılamış ve reformların öncüsü olan Atatürk'e *Mustafa Kemal Paşa'ya Hitaben* adlı bir şiir bile yazmıştır. Şiirin başında ise Allah yardımcısı olsun diyerek bir ekleme yapmıştır. Şöyle ki:

(Allah yardımcısı olsun)
Öyle bir milleti var, ondaki himmetler ile
Vakıfız sırla dolan, gizli o takdire bile!
Asrımız, rengi uçuk, bir şerar olmuş iken,
Bir bakış attı cihan, nuru güneş doldu hemen!
Kalpte aşk duygusu yok, neyliyeim piri Harem?
O kusar, saldı ya alemlere zilletleri hem!
Ovanın yelleri artık, yarıyor oldu bize,
Şu saba esse de, dargın bakıyor goncamıza!
Şu cihan kaydına bizler yine düştük düşeli,
Ahımız geçti, felek kubbesidir inlemeli!
Atıyorduk ya tuzaksız, avı biz terkimize,
Ok ve yay var ve sebeptir avımız ölmemize!
Nere at gitmişse de sür, haydi atıl durma hele,

Almadık tedbiri, mat oluverdik acele! (İkbal, 2018a: 92-93).

İkbal, özelde İslam ümmetlerinin, geneldeyse doğu milletlerinin içinde bulunduğu donukluğu, miskinliği, dilencililiği ve köle olarak nitelediği şimdiki vaziyetlerinden kurtulmaları için bir ilaç reçetesi hazırlamaktadır. O, sorunları tespit etmiş ve çözüm olarak da *Ey Şark Kavimleri Bundan Sonra Ne Yapmalı?* başlığı altında öneriler sunmuştur.

Öncelikle o, *La İlahe İllallah* ile itiraz edilmesi gerektiğini öne sürer. Çünkü ona göre evrenin anlam ve tazelik kazanması *La* demekle başlar.

La İlah'ın gerçeği, kul bilmeden,
Haktan ayrı sevgiler kırsın neden?
'La', cihanın işte, başlangıç demek,
Hakk'a dostun yolda merhaleydi tek!
Izdırabından yanan millet yine,
Toprağından, hep dönermiş kendine.
Masivaya 'La' demek olmuş hayat
Böyle bulmuş taze bir can kainat. (İkbal, 2010: 411).

Bu itirazdan sonra ise İkbal, fikri temizliğin olması gerektiğini ileri sürer. Kur'an'ın bu yönde en önemli arınma işlevi gördüğünü dile getirir:

Nur-ı Kur'an, göğsünün içlerde var;
Aynalar parlar, Cem'in cam, ar duyar!
Tertemiz ahlaklı bir neyzen olan,
Hemde O'ymuş, gönlümü altüst kılan.
Önce lazımdır düşünmek, tertemiz,
Çok kolay, mamur olur her fikrimiz! (İkbal, 2010: 397, 399).

Kur'an ile fikri arınmayı gerçekleştiren birey ve toplumlar bundan sonra ise kendi özlerine dönmeli ve inkılap gerçekleştirme yollarını aramalıdır. Bu yenilenmeyi gerçekleştirmek için ise içinde bulundukları çağı iyice tanımak gereklidir; zira Batı'nın kanun ve düzenleriyle, yaşam tarzları ve giyim kuşamlarıyla, taban tabana zıt olan ahlaki yönleriyle vb. değerleriyle çözüm gelmeyeceğinin altını çizmektedir. Bu sebeple reform ve değişimin içten başlayarak doğulu ruhuyla gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Ümmeti ümmet kılan iç cezbelere,
Akli eksikler sayar cinnet meğer.
Şark'ın kalbi, inkılap etmektedir,
Bitti akşam, bir güneştir yükselir (İkbal, 2010: 397, 412).

Fikri arınmanın ardından ise özgür bir kalbe sahip olmanın ehemmiyeti üzerinde duran İkbal, doğu toplumları ve Müslümanlar için bu değer, bağımsızlığı temsil eder; zira Batı'nın fikir ve hegemonyasından kurtulmanın özgür bir kalp ile gerçekleşebileceğini savunmuştur:

Fikri Şarkın, ermeli gündüzlere,
Sineler hür, parlatırsam bir kere!
Name sunsam olgun etsem hamları,
Taze yönler dolmalı eyyamları
Şark fikir, bulsun Frenk'ten kurtuluş,
Nağmesiz versin yeniden renk, coşuş! (İkbal, 2010: 399).

İkbal, kurtuluş reçetesinin bir diğer malzemesi olarak da Müslümanların kendine olan güvenin yerine gelmesini istemektedir. Bunu yaparken de Batı'nın reddini istemektedir. Lakin Batı'nın toptan bir şekilde terkten ziyade zararlı ve şaibeli değerlerini kastetmektedir.

Hem Frenk'in kanunu vermez mecal,
Toy koyun, kurtlar için olmuş helal!
Hem gerek dünyaya baştan bir nizam,
Fayda vermez, bir kefen çalmış o hem.
Hep Cenova hile fendir başka ne?
Bu senin mal, bu benim; pay etmede!
Harfe sığmaz, çokça kurnazlık dolu,
Hem de dünya, fitne, düşmanlık dolu.

Renge tutsak, gel temizlen, renk nedir?
İnkâr et bitsin Frenk, Hak sendedir!
Kalk da hallet, milletin müşkül ne var,
Garplılık sevdasını kalpten çıkar! (İkbal, 2010: 413).

Doğu toplumlarının sinesinde mevcut olan yeşermeye muhayyel tohumlar kendi dinamizmleri için gerekli olan ihtiyaçları içerisinde barındırmaktadır. Tohumun yeşermesi için gerekli olan şartlar ise Güneş yerine Kur'an ve Sünnet, havadan ziyade kendine olan güven hissi, topraktan ziyade geçmişte var olan örnek ve ilhamlar, sudan ziyade de harekete geçirecek doğunun deruni tarzıdır.

Şark da mevcut tarzı, gel koy ortaya,
Şeytandan kendini kurtarsana
Garplı neymiş? Bildin elbet garplıyı,
Nereye dek taklittesin, zünnarlıyı?
İğne ondan, neşter ondan, dert bile,
Kan bizim ırmak, şifa ummak, çile!
Bildiğin emperyalizm, kahr çiledir,
Hem ticaret, asra sinmiş hiledir.
Bil ki dükkân oldu taç, taht ortağı,
Gönlü elbet fitne, şerler dolmada!
Doğru bilmişsen onun sen, fikri ne,
Garp ipekten, yünlerin yumşak yine.
Sen onun dükkâna muhtaç olma geç,
Kışta olsun, kürkü ondan alma hiç. (İkbal, 2010: 414).

Kurtuluş reçetesine bir malzeme olarak benlik bilincini de ekleyen İkbal, bu bilincin farkında olunması gerektiğini savunmuştur. Ona göre bu benlik evreni, eylemlerle değiştirme ve geliştirmede en önemli şuur halidir. Bu şuur halinden habersiz olan veya benliğin gelişimini durduran bireylerin ise rüzgar önündeki saman çöpü misali hedefsiz ve ruhsuz olarak savrulduğunu dile getirir:

Vay o millet, göz kapar hep kendine,
Hak'tan ayrı, kalbi bedbahttır yine!
Ölse benlik, dağ gibi bir sinede,
Bir samandır, yelde mecbur dönmede. (İkbal, 2010: 409).

İkbal, benliğe ters düşen felsefe ve salt aklın zararlarından kurtulmanın gerekliliğini ileri sürer. İkbal için bireyde var olan canlılık ve yaşam belirtileri, kalbin ve ruhun arı ve temiz şekilde kendini koruyabilmesi halidir. Dolayısıyla üzerinde yaşadığımız dünyada kalpleri nefret, korkaklık, kıskançlık, ihtiras, düşmanlık ve hile gibi kötü değerlerden sakındırmak gerekmektedir.

Ehl-i dinin, hikmeti ettim beyan,
Ehl-i kin, hikmet sunar, ol anlayan!
Ehl-i kin, hem hile, fenden başka ne?
Ruhu yıkmış, gövde tamir etmede.
Dine gerçekten uzaktır felsefe,
Aşk ve şevklerden uzaktır felsefe!
Hem de mektepler onun, almış ele,
Sahibinden, fazla fikir etmez köle.
Halka rehber, tatlı dil dökmüş bilin,
İstemiş, gelsin kurulsun taze din! (İkbal, 2010: 400).

Son olarak ise İkbal, Müslüman toplumların kendi benliklerinin haricindeki dışarıdan alınan ve kabul edilen değerlerin topyekün benimsenmesinin yanlışlığına dikkat çekmektedir. İkbal, İslam dininin buyrukları doğrultusunda olmayan her türlü ilmi ve ahlaki değerlerin Müslüman toplumlara zarar vereceği kanaatindedir. Onun, bu konuyla ilgili değerlendirmeleri şöyledir:

Vay o kavme, başka fikir kurbanıdır,
Fayda buldum der, fakat düşmanıdır!
Bir bakış bulmuş, ilim fenlerde o,
Benliğinden pek uzak demlerde o.
Mührü var amma, silinmiş ism-i Hakk,

Hem emeller kalpte varken, öldü bak!
Yok onun gayret sunan evlat neden?
Tende can var, say mezarda, öldü sen! (İkbal, 2010: 400).

SONUÇ

Muhammed İkbâl, üç boyutlu vizyona sahip bir mütefekkindir. O hem bir şair, hem bir filozof hem de bir siyasetcidir. Onun felsefesi bu üç boyutlu alan ile şekillenmiştir. Nitekim ontoloji, epistemoloji, aksiyoloji, din, bilim ve sanat gibi felsefi konularda yalnızca bir filozof, bir şair yahut bir siyasetçi olarak fikir beyan etmemiştir. İkbâl, felsefeyi ve felsefenin konularını bu üç boyutlu kimliğin yoğrulmuş haliyle anlamlandırmıştır. Başka bir ifadeyle o, felsefi ve dini konulara tek bir pencereden bakmamıştır. Örneğin evreni değerlendirirken felsefi anlamda salt aklın ışığında açıklık getirmemiş; bununla beraber evrenin deruni yönünü de görmek kaydıyla şiirsel yaklaşımları da ortaya koymuştur.

Muhammed İkbâl, Batı'ya karşı güçlü durabilen bir Doğu medeniyeti inşa etmek istemiş, bunu yaparken de Doğu'nun kendi özlerine dönmesini ve içsel anlamda değişimin başlatılması gerektiğini iddia etmiştir. Diğer yandan ise Batılı tarzda ilim, akıl, çalışma ahlakı ve hevesi, deneysel araştırma metotları vb. gibi fenni ilimlerin kullanılmasını şart koşmuş ve bunlara ilave olarak *aşk* kavramını öne sürmüştür. Ona göre *aşk* boyutu ilim, fen, bilimsel metot vs. gibi ilmi çalışma yöntemlerini içine alan ve yöneten ilahi bir değerdir. Eserlerinde sıkça dile getirdiği üzere o, *aşksız* bir ilmin batıl olduğunu vurgular. İkbâl'in bu noktada akla önem vermediği fikri hatırıma gelebilir, lakin o, akıl ile *aşkın* bütünleşen ve kesişen yönüne önem vermektedir. Dolayısıyla *aşk*, akli ve ilmi içine alan bir boyuttur. İkbâl için *aşk*, değerleri belirleyen bir ölçüttür.

Muhammed İkbâl genel olarak felsefenin gerekliliğini savunurken, salt felsefi düşüncenin dine uyarlanmasına karşı çıkar. Şu hususu net olarak dile getirebiliriz ki o, felsefenin, bir millet için gelecekteki teknoloji, bilim, gelişim, fen ve sanat alanlarındaki etkisini göz ardı etmemiştir. Bu konuda kendisi de inanmaktadır ki İslam ümmetleri son beş yüz yıldır fikri olarak bir gelişim gösterememiştir. Bu durumun yegane nedeni ise felsefe ve rasyonel düşünmenin eğitim ve kültürel hayattan koparılışıdır. Bilimsel gelişmeler, fenni ilimler, sanat vb. değer alanlarının gelişim ve atılım göstermesi için uygun bir ortamın olması gerekmektedir. Çünkü bu alandaki gelişmelerin kendini gösterebilmesi için değerlerinin bilinmesi elzemdir; zira ilim, sanat, bilim, teknoloji vb. gibi alanlar gerekli atmosferin olduğu yerde kök salmışlardır. İkbâl, kendi zamanındaki gelişmelerin Avrupa'da olmasına şaşmamıştır. Çünkü o bilmekteydi ki ilim, kendisine değer verilen yerde gelişim göstermektedir. Bu ilim atmosferini Müslüman ülkelere taşımak isteyen İkbâl, ilim ve akıl boyutunun *aşk* ile çevrelenmesini istemektedir. Bunu yapmasındaki sebep ise Batı'nın *aşk* gerçeğini bir kenarda tutması ve bunun da sonucu olarak pragmatik yaklaşımlarla insanlığa ve doğaya zarar vermeleridir.. Bu durumun önüne geçmek için ise ilim ve akıl, *aşk* boyutu tarafından yönetilmelidir.

Muhammed İkbâl'in zihnindeki Tanrı anlayışı, onun evren, insan vs. gibi felsefenin konularını anlamlandırmada önemli etkilere sahiptir. Nitekim İkbâl'in Tanrı anlayışının bir sonucu olarak görmekteyiz ki evren ve insan sürekli bir eylem faaliyetinde olmak mecburiyetindedir; zira ona göre Kur'an, statik bir evren ve insan anlayışını reddeder. Bu bağlamda İkbâl, dinamik bir evren ve insan anlayışıyla karşımıza çıkmaktadır.

İkbâl, entelektüel bir kimlikle ve aydın olmanın gereği olarak Müslüman toplumları sömürülmeye, ezilmeye, köleleştirilmeye ve parçalanmaya karşı uyarmıştır. Aydın kişide toplumları gerileme ve yozlaşmaya karşı uyarmak; yeni gelişme ve değişimlere teşvik etme isteği vardır. Bu görevi hakkıyla ifa eden İkbâl, Müslüman toplumların geri kalma sebeplerini tespit ve analiz ederek çözüm önerileri sunmuştur.

Tespit etmeye çalıştığımız bu çözüm önerilerinden biri: Hz. Adem hür iradesiyle seçim yapmasından dolayı dünyaya gönderilmiştir. Bu bağlamda insan, hürdür ve Tanrı'nın kendi ruhundan üflemesiyle de yeryüzündeki halifesidir. Dolayısıyla insan, kendine güvenmeli ve inanmalıdır. Diğer bir önerisi: Hz. Adem hür iradesiyle seçim yapmasından dolayı dünyaya gönderilmiştir. Bu bağlamda insan, hürdür ve Tanrı'nın kendi ruhundan üflemesiyle de yeryüzündeki halifesidir. Dolayısıyla insan, kendine güvenmeli ve inanmalıdır. Bir diğer önerisi: İnsan, kendi benliğinin farkında olmalı ve Nirvana hayalini kurmalıdır; zira benliğin farkında olmamak ölü can taşımaktır. Müslüman bir birey, benlik şuurunun her an farkında olmalıdır. Ondan bir an bile olsa

ayrılmamalıdır. Başka bir önerisi: İnsan için değişim, kuvve halinde bulunan iç dinamiklerden başlayarak dışa yönelik olmalıdır. Aksi takdirde yapmacık ve taklitten öteye gidilmeyecektir. İnsan bu dünyaya hür olarak gelmiştir, dolayısıyla eylemlerini seçme özgürlüğüne sahiptir. Kader, yazgı ve miskinlik uydurma tasavvufun neden olduğu gerçek dışı inançtır. Öneri mahiyetindeki son tavsiyesi ise şudur diyebiliriz: İnsan, Tanrı misali evreni değiştirebilir, geliştirebilir veya zarara uğratabilir. Tanrı'nın bu eylem faaliyeti insanoğlunda da mevcuttur. Bu bağlamda insan, evreni imar etme ve yaşanılabilir kılma potansiyeline sahiptir. Müslümanın burada yapması gereken ise dinamik bir birey ve toplum anlayışıdır. Birey ve toplum sürekli eylem faaliyetinde bulunan Tanrı gibi durmadan ve yılmadan çalışmalı ve yeni şeyler yaratmalıdır.

İkbal, kalbin kendine has nedenlerinin olduğunu ve bu durumu aklın hiçbir zaman anlamayacağını teyit ederek Batı toplumlarının kalbi kaybettiğine, Doğu toplumlarının ise akli kaybettiğine inanmaktadır. Bilahare Müslümanların tekrardan Müslüman olması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre Müslüman olmanın gerekliliği ise modern olmakla birlikte geleneğe bağlı kalmak, çağa ayak uydurup gelişmeleri takip edebilmek, yöresel yaşamak ve aynı zamanda ise küresel düşünebilmektir.

Sonuç olarak İkbal akli ya da akılcılığı sık sık yöntem olarak kullanmıştır. Ama ona yine de akılcıdır diyemeyiz. Başka bir ifadeyle o, ontoloji, epistemoloji, aksiyoloji, din, bilim ve sanat gibi felsefenin konularını anlamlandırma ve açıklık getirme hususunda felsefeyi ve doğal olarak akli amaç olarak değil, araç olarak kullanmıştır.

KAYNAKÇA

- AKŞİT, M., 2019. “İslam Felsefesinin Yapısı”, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 27, ss. 361-376.
- ALAP, M.S., 2011. “Türkiye’de Muhammed İkbâl Çalışmaları”; Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ALEVİ, H., 2006. “İkbâl’in Düşünce Dünyası”, İkbâl ve Sufizm, Ed.: Ahmet Albayrak, İstanbul, ss. 133-142.
- ALİ, B.Z., 2012. “İkbâl’in İslam Modernizmi Anlayışı”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 214-225.
- ALBAYRAK, A.(ed.), 2006. İkbâl’in Düşünce Dünyası, İnsan Yayınları, İstanbul, 352s.
- ALBAYRAK, M., 2012. “Tecrübenin Arındırılması Olarak Gelenek ve Reconstruction”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 117-136.
- ARİSTOTELES., 2007. Fikir Mimarları-13 Der.: K. H. Ökten, Say Yayınları, İstanbul, 560s.
- AYDIN, M.S., 1987. “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (29), ss. 83-106.
- AYDIN, M., 2019. “F. Nietzsche ve M. İkbâl’in İnsan ve Eğitim Anlayışlarının Karşılaştırılması”; Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bayburt.
- AZMİ, M.Y., 2006. “İkbâl’in Düşünce Dünyası”, İkbâl’de İnsan Kavramı, Ed.: Ahmet Albayrak, İstanbul, ss.183-190.
- BAYRAKTAR, M., 1988. İslam Felsefesine Giriş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 321s.
- BERGEN, L., 2012. “Muhammed İkbâl’de İnsan-ı Kamil”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 389-403.
- BHATTI, A., 2012. “İkbâl ve Goethe”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 404-416.
- BOLAY, S.H., 2012. “Muhammed İkbâl ve İslam Tefekkürünün Yeniden Teşkili Meselesi”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 248-254.
- ÇALIK, E., 1993. Şair ve Yazarlarımızdan Nükteler, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 230s.
- ÇELİK, K., 2012. “İkbâl’in Medeniyet İdeali: Müslüman Medeniyet”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 226-247.
- ÇETİNTAŞ, İ., 2018. “İslam Felsefesi”, İslam Düşüncesinde Felsefe-Din İlişkisi, Ed.: İsmail Erdoğan, Enver Demirpolat, İstanbul, ss.383-412.
- ERDOĞAN, İ. ve DEMİRPOLAT. E. (Ed.), 2018. İslam Felsefesi, İstanbul, 512s.
- ERKİLET, A., 2012. “Muhammed İkbâl’de İslamcılık Düşüncesi”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 71-83.
- GULAM SADIĞ, K., 2006. “İkbâl’in Düşünce Dünyası”, İkbâl’de Ahlak Kavramı, Ed.: Ahmet Albayrak, İstanbul, ss. 121-132.
- GÜLMEZ, B., 2008. “Muhammed İkbâl’de Mistik Tecrübe”; Yüksek Lisans, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- GÜNDOĞDU, H., 2012. “İkbâl’in Benlik Felsefesi ve Demokrasi”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 164-176.
- GÜRSES, İ., 2012. “Muhammed İkbâl’e Göre Dini Tecrübe: Allah İle Buluşma Anı”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 272-276.
- HAN, A.İ., 2006. “İkbâl’in Düşünce Dünyası”, James ve İkbâl (Din Psikolojisine Yeni Bir Yaklaşım), Ed.: Ahmet Albayrak, İstanbul, ss. 209-226.
- İKBAL, M., 2010. Muhammed İkbâl Külliyyatı, Çev.: A. M. Şahin, Irmak Yayınları, İstanbul, 477s.
- _____, 2014. Cavidname, Çev.: H. Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 285s.
- _____, 2015. Cebail Kanadı, Çev.: C. Soydan, Hece Yayınları, Ankara, 203s.
- _____, 2017a. İslam Felsefesine Bir Katkı, Çev.: C. Nazlı, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 188s.
- _____, 2017b. Makaleler, Çev.: C. Soydan, Hece Yayınları, Ankara, 238s.
- _____, 2018a. Şarktan Haber, Çev.: A. M. Şahin, Karbon Kitaplar, İstanbul, 215s.

- _____.2018b. İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Anlamlandırılması, Çev.: H. Demirekin, Karbon Kitaplar, İstanbul, 234s.
- _____.2019. İslam Toplumunun Yapısı, Çev.: A. Yüksel, Beka Yayıncılık, İstanbul, 118s.
- KARLIĞA, B., 1985. "İslam Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Politik, Kültürel ve Ekonomik Nedenler", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3, ss.179-204.
- KAVURAN, T. & BAYRAM, D., 2013 "Platon ve Aristoteles'in Sanat Etiği, Estetik Kavramı ve Yansımaları", Sanat Dergisi, 23, ss.47-64.
- KAYA, M., 2003. İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yayınları, İstanbul,532.
- KAYANI, M.H., 2002. Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İktbal, İz Yayıncılık, İstanbul, 151s.
- _____.2018. Muhammed İktbal, İlke Yayıncılık, İstanbul, 116s.
- KAZMI, L.H., 2006. "İktbal'in Düşünce Dünyası", İktbal'de İnsan Varlığı Kavramı, Ed.: Ahmet Albayrak, İstanbul, ss. 165-182.
- KILIÇ, C., 2012. "İktbal'in Mücadelesi ve İslam Dünyasına Etkileri", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 177-204.
- KIRLANGIÇ, H., 2012."İktbal'de Gelecek Tasavvuru veya Ne Yapmalı?", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 263-271.
- KÜÇÜKALP, K., 2012. "Süreç Teolojisi ve Muhammed İktbal", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 302-309.
- MİR, M., 2012. "İktbal'in Şiirinin Ana Uğrakları", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 328-354.
- NEFİSİ, S., 2006. "İktbal'in Düşünce Dünyası", İktbal'in Şiirinde Mistisizm, Ed.: Ahmet Albayrak, İstanbul, ss.143-148.
- PARRAY, T.A., 2012. "Allame İktbal'in İslam-Demokrasi Söylemi: Demokrasinin İslam'la Uyuşan ve Uyuşmayan Yönlerine İlişkin Görüşlerinin Analizi", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 158-163.
- PEKER, H., 2012. "Muhammed İktbal'in Felsefi İlgileri", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 147-157.
- PLATON., 1995. Phaidon, Çev.: A. Cevizci, Gündoğan Yayınları, Ankara, 220s.
- RAŞİD, K.A., 2006. "İktbal'in Düşünce Dünyası", İktbal ve Dinde Felsefenin Rolü, Ed.: Ahmet Albayrak, İstanbul, ss. 149-164.
- SAMBUR, B., 2012. "İlahi ve İnsani Olanı Yeniden Anlamlandırmak", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 137-146.
- SAYAR, S., 2012. "Annemarie Schimmel'e Göre Muhammed İktbal", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 426-430.
- SCHIMMEL, A., 2012. Muhammed İktbal, Çev.: S. Özkan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 247s.
- SOYDAN, C., 2012. "İktbal'in İslam Dünyasına Bakışı", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 205-213.
- ŞAHİN, A.M., 2012. "İktbal ve Mevlana", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 417-425.
- ŞERİATİ, A., 2018. Biz ve İktbal, Çev.: D. Örs, Fecr Yayınları, Ankara, 239s.
- ŞERİF, M.M., 2006. "İktbal'in Düşünce Dünyası", İktbal'in Sanat Teorisi, Ed.: Ahmet Albayrak, İstanbul, ss. 291-310.
- TAŞDELEN, V., 2012. "Muhammed İktbal'de Aşkın Ben", Hece Dergisi, 17 (193), ss.26-42.
- TEVFİK, B., 1997. Felsefe-i Ferd, Çev.: B. Şaylı, Yumuşak G Yayınları, İstanbul, 112s.
- TOZLU, N., 2012. "Günümüz Eğitim Anlayışı Açısından İktbal'in Düşündürdükleri: Felsefi Bir Analiz", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 355-368.
- TÜRER, C., 1992. "Muhammed İktbal'de Din Felsefesi"; Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- TÜZER, A., 2012. "İktbal'in Modernlik Paradoksu", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 84-116.
- ULUDAĞ, S., 2012. "Hakim ve Mütfekkir Bir Mutasavvıf Olarak Muhammed İktbal", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 255-262.
- _____. 2012. "İktbal ve Tekamül", Hece Dergisi, 17 (193), ss. 441-446.

- URHAN, V., 20212. “Leibniz ve İkbalde Tanrı-Evren İlişkisi”, Hece Dergisi, 17 (193), ss. 43-70
- ÜLKEN, H.Z., 1967. İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 356s.
- , H.Z., 2016. Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 315s.
- YILDIRIM, E., 2009. “Muhammed İkbâl’in Kader Anlayışı”; Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

